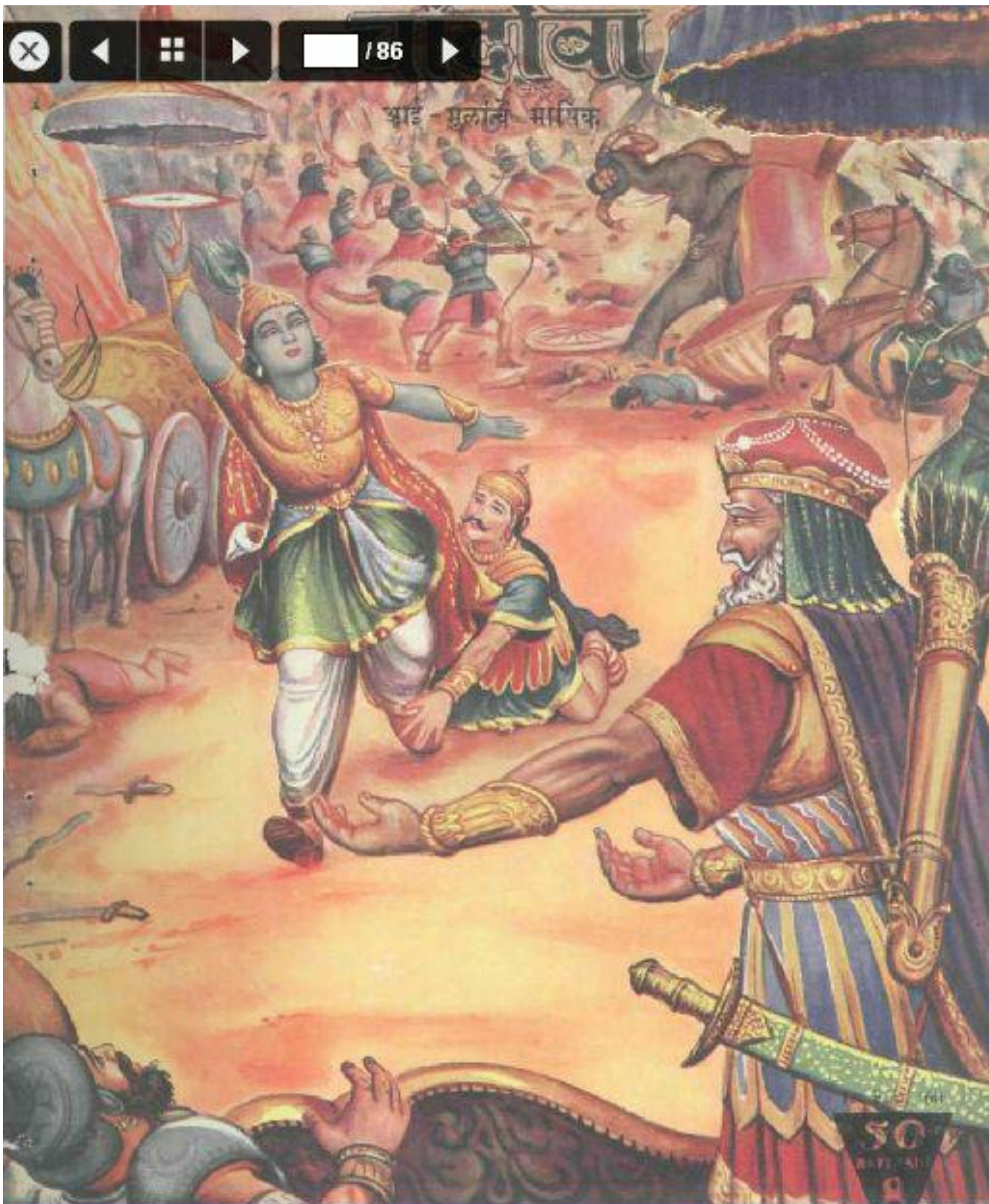

आई - मुलांचे मासिक

दुसऱ्या दिवशीच्या युद्धांत सुरुवातीस दुपारपर्यंत भीमानें आपला पराक्रम गाजविला. त्यानंतर दुपारपासून युद्ध संपेपर्यंत अर्जुनानें आपलें कौशल्य दाखविलें.

आपलें सैन्य मेंढरां बकऱ्यांप्रमाणें कापलें जात असल्याचें पाहून दुर्योधनाचें रक्त खवळलें. त्याच्या म्हणण्यावरून कृप, अश्वत्थामा, शल्य वगैरे मिळून धृष्टद्युम्नावर धांवून गेले. धृष्टद्युम्नानें अश्वत्थाम्याच्या रथाचे घोडे मारले. त्याबरोबर तो शल्याच्या रथावर चढला व युद्ध करूं लागला. अभिमन्यूनें हें पाहिलें. तो त्याच्याशीं युद्ध करूं लागला. अभिमन्यूला पाहतांच दुर्योधनाचा मुलगा लक्ष्मण अभिमन्यूच्या समाचाराला धांवला.

ह्या संधीचा फायदा घेऊन कौरव वीरांनीं येऊन अभिमन्यूला चारी बाजूंनीं घेरलें. अभिमन्यु एकटा होता तरी डगमगला नाहीं. तो सर्वांना तोंड देत होता. आपल्या मुलाच्या मदतीला अर्जुन तेथें गेला व क्रोधानें भराभर बाणवृष्टि करूं लागला. दावाग्नि भडकून रान जसें बेचिराख होतें त्याप्रमाणें कौरव दलाचा संहार होऊं लागला.

अर्जुनाचें हें उग्र रूप पाहून कौरव सैन्यांतील सर्व वीरांचें धाबें दणाणलें. अर्जुनाच्या समोर येण्याचें साहस कोणांतच उरलें नाहीं. सर्व वीर सैरावैरां पळूं लागले.

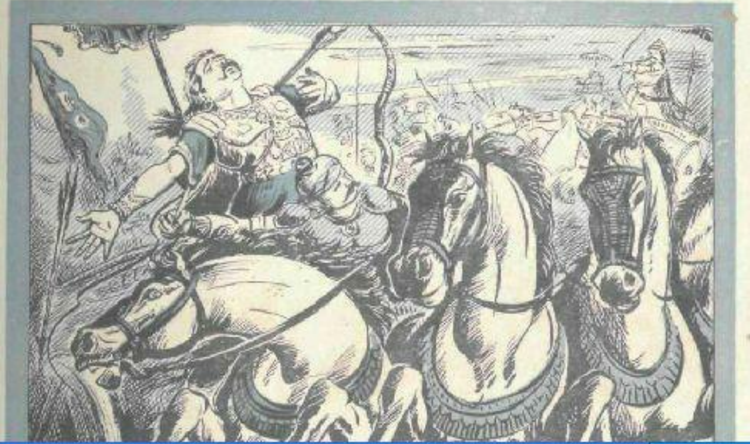
भीष्म सुद्धां अर्जुनाचा पराक्रम पाहात उभा राहिला. तो द्रोणाचार्यांला म्हणाला— "आज अर्जुनासमोर जाण्याची कोणाची छाती होत नाहीं आणि आपल्या सैन्याला मागें बोलावणेंहि ठीक होणार नाहीं. म्हणून मला वाटतें, आतां युद्ध थांबविणेंच रास्त आहे. थोड्या वेळांत सूर्यास्तहि होणार आहे." त्यांची सूचना मान्य झाली.

दुसऱ्या दिवशीं पुन्हां युद्ध सुरू झालें. आज युद्धाचा तिसरा दिवस उजाडला होता. कौरवांनीं आपली सेना गरुडव्यूहांत उभी केली व पांडवांनीं अर्धचंद्र व्यूहांत.

आज संतप्त वातावरणांतच युद्धाला प्रारंभ झाला. कालचा चेव अद्यापिहि कायम होता. आज अर्जुन, भीम, घटोत्कच, सात्यकी, उपपाण्डव वगैरे मोठ्या शौर्यानें लढत होते. आजच्या युद्धांत घटोत्कचाचा पराक्रम भीमाहून सुद्धां जास्त वरचढ होता.

दुर्योधन सात हजार रथदल घेऊन घटोत्कचावर धांवला. परंतु भीमानें दुर्योधनावर असा एक बाण सोडला कीं तो मूर्छित झाला. अर्थातच त्याच्या सारथ्यानें रथ शिबिराच्या दिशेनें वळविला. त्यामुळें कौरव सेनेचा धीर सुटला. ती पळूं लागली. भीमाला तेवढेंच फावलें. तो बाण सोडीत शत्रूचा पाठलाग करूं लागला. ह्याच वेळीं अर्जुन व अभिमन्यु सात्यकीच्या सेनेचा संहार करण्यांत रंगून गेले होते. भीष्म व द्रोणांना त्या हल्ल्यामुळें आपलें सैन्य मागें घेणें सुद्धां शक्य होत नव्हतें.

दुर्योधनाला जेव्हां शुद्ध आली तेव्हां त्यानें आपल्या सैनिकांना माघार घेतांना

पाहिलें. त्यानें पुन्हां त्यांना रणांगणावर पाठविलें. नंतर तो भीष्माजवळ येऊन म्हणाला—"आजोबा! तुम्हीं जिवंत असतांना कौरव सेना माघार घेत असलेली पाहून मला लाज वाटते. हा अपमानच नव्हे का आपला? मला तर असें वाटत होतें कीं पांडव सेनेंत तुमची, द्रोणाची व अश्वत्थाम्याची बरोबरी करणारा कोणी नाहीं. कां पांडवांबद्दल वाटत असलेल्या प्रेमामुळें तुम्हीं आपल्या सैनिकांची माघार तटस्थपणें पाहात आहांत? मला असें मध्येंच सोडून देण्याचा तुमचा विचार आहे काय? मला वाटतें, ह्यावेळीं तरी तुम्हीं आपली सर्व शक्ति एकवटून युद्ध केलें पाहिजे.

दुर्योधनाच्या ह्या आरोपानें भीष्माला राग आला. ते म्हणाले—"मी तुला पहिल्यानेंच सांगितलें होतें कीं पांडवांना जिंकणें सोपें नाहीं. आणि तें सत्य आहे. आणि मी तर म्हाताराच आहें. तरी पण मी आपली शिकस्त करण्याचा प्रयत्न करतों." भीष्माच्या क्रोधोक्तीनें दुर्योधनाला बरें वाटलें. त्यानें शंख वाजवितांच त्याच्या सैन्यांतून रणभेरी वाजविल्या गेल्या. दुपारच्या युद्धांत भीष्मानें खरोखरच शत्रुसैन्यावर जणुं आग पाखडली

होती. त्या आगींत पांडव सैन्य जळून भस्म होत होतें. दुर्योधनानें भीष्माच्या मदतीसाठीं एक मोठी तुकडी पाठवून दिली. पांडवांचें सैन्य जिकडे वाट फुटेल तिकडे धावूं लागलें. भीष्माच्या ह्या क्रोधामुळें सर्वकडे हाहाकार पसरला.

कृष्ण अर्जुनाचा सारथी होता. त्यानें अर्जुनाचा रथ एका बाजूस थांबवून त्याला म्हटलें—"अर्जुना, तूं मागें म्हणाला होतास कीं भीष्म द्रोणासह सर्व कौरव सैन्याचा नाश करून टाकीन म्हणून. आतां आठव तें वचन. तें पूर्ण करण्याची वेळ आली आहे. तें बघ तिकडे, तुझ्या सेनेला भीष्माचार्य पाठीमागें रेटीत जात आहेत. भीष्माचें हें रुद्ररूप पहा आणि त्याला तोंड देऊन आपले शब्द पूर्ण करून दाखव."

"चल मग तिकडे. फिरव आपला रथ त्या बाजूला." अर्जुन म्हणाला. त्या नंतर थोड्याच वेळांत भीष्म व अर्जुन यांचें युद्ध सुरू झालें. अर्जुनाला पुढें सरसावलेला पाहून पांडव सेना पुन्हां नव्या दमानें युद्धास पुढें निघाली.

भीष्म निकरानें लढत होता. आपल्या बाणाच्या ओघानें त्यानें अर्जुनाला पुढें येऊं

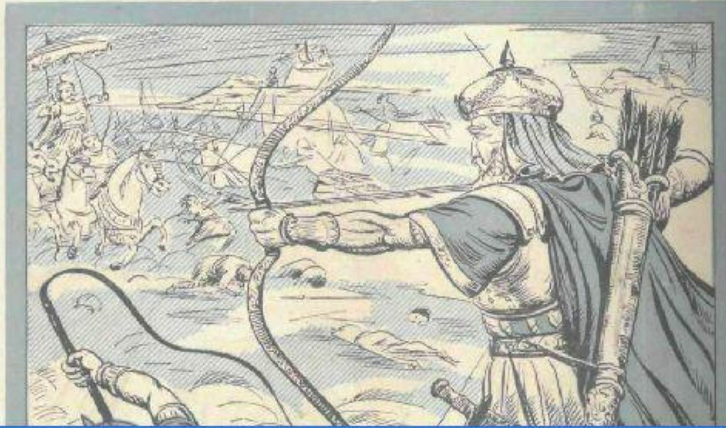
दिलें नाहीं. परंतु अर्जुनानें आपल्या कौशल्यानें दोनदां भीष्माच्या हातांतील बाण तोडून टाकले. भीष्माला सुद्धां त्याचें कौतुक वाटलें. ते म्हणाले–"शाबास अर्जुना! तुझ्यासारखा धनुर्धर तूंच! चालूं दे. असेंच पाहिजे." आणि त्यानें जास्त त्वरेनें बाण सोडण्यास आरंभ केला. इतकेंच नव्हें तर त्यानें कृष्ण सारथी असून सुद्धां त्याच्यावर बाण सोडण्यास सुरुवात केली.

भीष्माचा आवेश पाहून कृष्णाला वाटलें, आजोबांच्या पुढें म्हणून अर्जुन थोडें भीत भीत युद्ध करीत आहे आणि असेंच जर चालू राहील तर युधिष्ठिराचें सैन्य कीट मुंग्या-प्रमाणें नष्ट होईल. त्याला आठवण करून दिली पाहिजे कीं भीष्माला मारणें फार जरूरी आहे आणि तें काम अर्जुनालाच केलें पाहिजे. त्याला प्रत्यक्ष दिसत होतें कीं पांडव सेना हरणाच्या शिकारीप्रमाणें मारली जात आहे. सात्यकी त्यांना पळून न जाण्यासाठीं सांगत आहे आणि त्यांना धीर देऊन मागें फिरवीत आहे.

कृष्ण रागांत होताच. तो म्हणाला–"सात्यकी, जे भिऊन पळून जात आहेत त्यांना खुशाल जाऊं दे आणि ज्यांना पळून जाण्याची इच्छा आहे त्यांनाहि जाऊं दे. सर्वजण गेले तरी चालेल. मी एकटा भीष्म व द्रोण यांना मारून युधिष्ठिराला विजयश्री मिळवून देईन आणि त्याचा राज्याभिषेक करवून राजा, म्हणून घोषित करीन." असें सांगून कृष्णानें तावातावानें हातांतील घोड्यांचा लगाम सोडून दिला. आपलें सुदर्शन चक्र हातांत घेऊन रथांतून उडी मारून भीष्माकडे जाऊं लागला.

"कृष्णा, मार. तुझ्या हातून जर मला मरण आलें तर माझें केवढें भाग्य असें मी समजेन. त्यामुळें माझा दुहेरी फायदा आहे. तो म्हणजे, मला इह लोक तर मिळेलच, परलोकाची प्राप्ति देखील होईल. मी धन्य होईन." भीष्म न भितां शांतपणें कृष्णाला म्हणाला.

कृष्णाचा राग शांत झालेला नव्हता. तो रागांतच म्हणाला–"म्हताऱ्या, तुझ्या-मुळेंच हें युद्ध होत आहे. आज दुर्योधनाचा तुला एवढा पुळका येत आहे, परंतु ज्या दिवशीं दुर्योधनानें कपटानें पांडवांना द्यूतांत हारलें तेव्हां त्याचा मंत्री असून सुद्धां तूं त्याला शब्दानें तरी सांगितलेंस! त्याला समजावण्याचा प्रयत्न केलास! आणि

समज, त्यानें तुझें म्हणणें ऐकलें नसतें तर तेव्हांच कां नाहीं त्याला सोडून गेलास?"

"आश्रितांचा तो परमादर करीत आला आहे." भीष्मानें उत्तर दिलें.

"यादवांचें म्हणणें न ऐकल्यानें कंसाची काय गत झाली होती आठवत असेलच. अरे, जो राजा मार्गच्युत होतो त्याला शिक्षा देणें प्रजेचें कर्तव्यच आहे." कृष्णानें भीष्माला उत्तर दिलें.

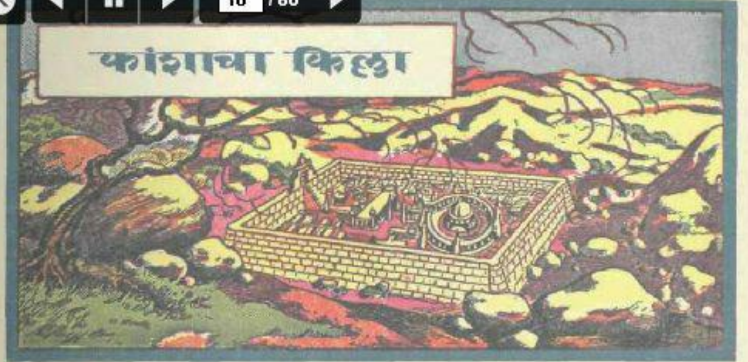
इतक्यांत अर्जुन रथावरून उतरून कृष्णा-जवळ आला आणि त्याला जोरानें आपल्या-कडे ओढून घेतलें. परंतु कृष्ण आवेशानें त्याला दहा पावलें ओढीत घेऊन गेला.

अर्जुनानें तसेंच त्याला अडविलें. म्हणाला–" शांत हो! तुझ्याशिवाय आम्हां पांडवांना दुसरा कोणाचा आधार आहे? मी आपल्याला माझ्या भावाची व मुलाची शपथ घेऊन सांगतों कीं मी माझें वचन पूर्ण करीन. कौरवांचा समूळ नाश करीन."

कृष्ण शांत झाला व आपल्या रथांत येऊन बसला. अर्जुनहि त्याच्या पाठोपाठ आला व रथांत चढून सर्व शक्ति एकवटून युद्ध करूं लागला. त्यानें ऐंद्रास्त्र सोडलें. त्या योगें सारी कौरव सेना ढेकणांप्रमाणें पटापट मरून पडूं लागली. भीष्मद्रोणादींना प्रलयकाळाची आठवण झाली. कौरव सैन्य हळूं हळूं रणांगणावरून पाय काढूं लागलें.

संध्याकाळीं युद्ध संपल्यावर सर्व आपा-पल्या शिबिराकडे वळले. परत जातांना सर्वजण आपापसांत अर्जुनाच्या शौर्याची स्तुति करीत चालले होते. त्या दिवशींच्या युद्धांत अर्जुनानें कौरवांचे दहा हजार रथ, सातशें हत्ती वगैरे नष्ट करून आपला पराक्रम दाखविला.

[१०]

[अग्निप्रवाह पार करून चंद्रवर्मा एका फळांच्या बागेंत पोंचला. अंधार पडल्यानंतर तो एका झाडाच्या फांदीवर झोंपला असतां राक्षसी गरुड पक्ष्यांच्या पंखाच्या वाऱ्यानें तो खालीं पडला. पण सुदैवानें तो एका पक्ष्याच्या पंखावर पडला. तेथें शंख मांत्रिकाचा अग्निपक्षी आला व त्यानें त्या गरुड पक्ष्यांजवळ कपालिनीला उचलून आणण्यासाठीं मदत मागितली. त्यांनीं मदत देण्याचें कबूल केलें. पुढें वाचा.]

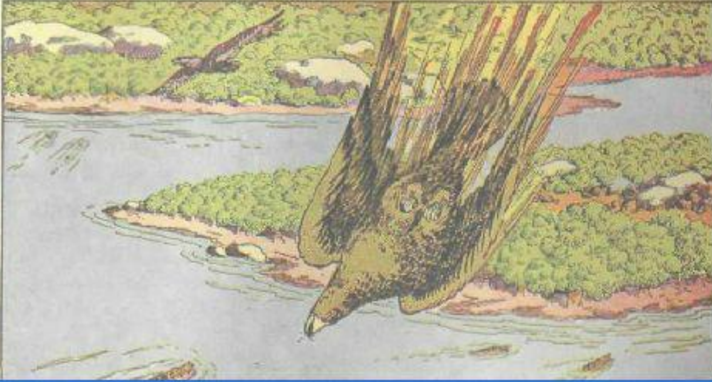
अग्निपक्ष्याचें गरुड पक्ष्यांशीं जें बोलणें झालें तें सारें पक्ष्यांची भाषा कळत असल्यानें चंद्रवर्माला कळलें. तो जास्त उत्सुकतेनें त्यांचें बोलणें ऐकूं लागला. गरुड पक्षी शंख मांत्रिका-च्या डोंगरावर जाणार आहेत हें समजल्यावर त्यानें विचार केला कीं या पक्ष्यांच्या पंखाला जर मुंगीसारखा बिलगून राहालों तर मी सहजीं शंख मांत्रिकाल्या डोंगरावर जाऊन पोंचेन. शंभर योजन भयंकर जंगलांतून चालत जाण्याचे श्रम टळतील व जीव धोक्यांत पडण्याची भीति राहणार नाहीं. हा तरी एक गमतीदार अनुभव आपल्याला मिळेल.

त्याचा आनंद गगनांत मावेनासा झाला. केव्हां उजाडतें आहे आणि केव्हां हे पक्षी उड्डाण करत आहेत असें झालें त्याला. शंभर योजन कांहीं तासांत उडायला मिळणार!

त्याच्या मनांत कपालिनीचा विचार देखील आल्याशिवाय राहिला नाहीं. तिला उचलून आणण्याचा घाट घातला आहे का या शंखानें ? पण ती कांहीं इतकी मूर्ख नाहीं. या पक्ष्यांच्या पंज्यांत सांपडायला ? या पक्ष्यांना धरून ती कालसर्पाच्या स्वाधीन करील, झालें आणि त्याच्या तोंडांत सांपडल्यावर कोण सुटणार ?

चंद्रवर्माच्या डोक्यांत रात्रभर हेच विचार घोळत होते. त्याला झोंप आली नाहीं. पूर्व दिशा फांकल्या आणि गरुड पक्ष्यांनीं डोळे उघडले. एक विचित्र तऱ्हेचा आवाज काढून ते ओरडले आणि एकदांच आपलें पंख फडफडवून त्यांनीं अकाशांत उड्डाण केलें.

चंद्रवर्मा त्यांच्या पंखांत खोल शिरून बसला होता म्हणून त्याला थंडी वारा कांहीं लागत नव्हता. पक्षी उत्तर दिशेकडे उडत चालले आहेत हें पाहून त्याच्या मनाला समाधान वाटलें. पाहतां पाहतां ते कित्येक पर्वत, दरी-खोरीं, नद्या व जंगलें पार करून एका डोंगराजवळ पोंचले. त्यांच्या बोलण्यावरून त्याला कळलें कीं तोच डोंगर शंख मांत्रिकाचा डोंगर आहे, आणि त्याला तर तेथेंच जावयाचें होतें.

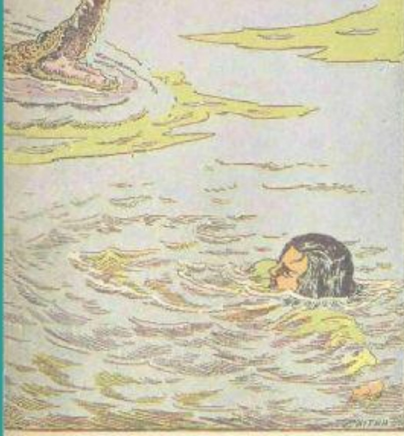

ज्या पक्ष्याच्या पंखांत चंद्रवर्मा बसला होता त्यानें दुसऱ्या पक्ष्याला असें म्हणत एकाएकीं सुरकांडी मारली—" मित्रा, पाहिलेंस का तें सरोवर ? पहा, त्यांत केवढी मोठी एक हत्ती सारखी मगर आहे. मगरीचें मांस खाऊन किती दिवस झाले." असें म्हणत बाणासारखा तो त्या तलावाकडे अधोमुख होऊन उडत होता.

पक्ष्यानें इकडे सुरकांडी मारली आणि हत्तीसारख्या त्या मगरीला दोन्ही पंज्यांनीं उचलून पुन्हां त्यानें आकाशांत उड्डाण केलें. हें किती एका क्षणार्धांतच घडलें असावें या गडबडींत चंद्रवर्माच्या हाताची पकड सैल झाली व तो तोल सांवरता न आल्यामुळें खालीं तलावांत जाऊन पडला.

गरुड पक्ष्याला हें कळलें देखील नाहीं कीं त्याच्या पंखांत कोणी बसलें होतें आणि तलावांत पडलें. त्याची नजर फक्त मगरीवर होती. भीतिमुळें अर्थातच चंद्रवर्माची नजर पण त्या मगरीवर होती. परंतु मगरीला गरुडानें उचलून नेलें आणि चंद्रवर्मा तलावांत पडला. तलावांत दुसरी मगर नसेल कशावरून ? ही धास्ती त्याच्या मनाला वाटत होती.

हें सर्व घडायला फार वेळ लागला नाहीं. क्षणार्धांत सर्व गोष्टी घडल्या म्हटलें तरी चालेल. ती ताडाएवढी मगर, पण ती सुद्धां त्या राक्षसी गरुड पक्ष्याच्या पंज्यांत असहाय होऊन तडफडत होती. चंद्रवर्मा तें दृश्य पाहूं शकला नाहीं. भयभीत होऊन त्यानें डोळे घट्ट मिटून ठेविले. डोळे उघडून पाहिलें तेव्हां त्याला तलावांतल्या मगरी घाबरून जाऊन आपापला जीव वांचविण्यासाठीं पळत असलेल्या दिसल्या. त्याच्याकडे पहावयास एकाहि मगरीला वेळ नव्हता.

चंद्रवर्मा तें दृश्य एक क्षणभरच पाहूं शकला असेल. नंतर तो पाण्यांत बुडी मारून थोडा वेळ शांत पडून राहिला. पण पाण्यांत बुडी मारून तो किती वेळ राहूं शकणार? वर यावेंच लागलें. वर येऊन पाहातो तों मगरी वाट फुटेल तिकडे पळत असलेल्या त्याला दिसल्या. पाण्यांत मोठमोठ्या लाटा येत होत्या.

त्यानें विचार केला, हें सर्व ईश्वर कृपेनेंच घडलें. मी पाण्यांत पडलों काय आणि या मगरी भिऊन पळत आहेत काय? नाहींतर ह्यांनीं माझ्या अंगाचे लचके तोडून खाल्ले असते. परंतु फार वेळ तलावांत पडून राहाण्यांतहि अर्थ नाहीं. मगरी आतां घाबरल्या असल्या तरी थोड्या वेळानें स्थिर स्थावर झाल्यावर त्या माझ्यावर चारी बाजूंनीं तुटून पडतील. म्हणून शक्य तितक्या लवकर किनारा गाठला पाहिजे. किनाऱ्यावर झाडी होती आणि त्यांत लपून छपून पुढला मार्ग काढतां येणें शक्य आहे.

किनारा सुमारें दहावीस फुटावर होता. त्याला वाटत होतें अगदीं तसेंच झालें. एकाएकीं पाणी हलूं लागलें व एक मोठी मगर तोंड वासून त्याच्याकडे पोहोत येत असलेली त्याला दिसली.

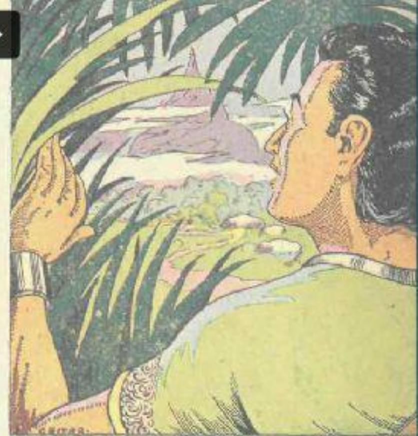

चंद्रवर्मा भ्याला. काय करावें त्याला सुचेना. तो जोरानें ओरडला. पण त्याचा बचाव करायला तेथें कोण येणार? नाहीं, मला मरावयाचें नाहीं. असा मनाचा निर्धार करून त्यानें सारी शक्ति एकवटून पोहण्यास सुरवात केली आणि एका मिनिटांत तो किनाऱ्यावर येऊन पोंचला.

मगरीनें त्याला धरण्याची शिकस्त केली. पण तिच्या हातची शिकार सुटली. तरी तिनें किनाऱ्यावर येऊन कांहीं अंतर चंद्रवर्माचा पाठलाग केला. पण चंद्रवर्मा इतक्या जोरानें पळाला कीं तिच्या हातांत सांपडला नाहीं. शेवटीं निराश होऊन ती परतली.

चंद्रवर्मा दमल्यामुळें धापा टाकीत होता. एका झाडाच्या खोडाला टेंकून त्यानें थोडा वेळ दम घेतला. त्याला त्याच्या तलवारीची आठवण झाली. गरुड पक्ष्याच्या पंखांतून खालीं पडत असतां नदींत तर नाहीं पडली? त्यानें आपल्या म्यानेला हात लावून पाहिला. तलवार थोडी बाहेर आली होती. पण म्यानेंतच होती. म्यानेंत पाणी भरलें होतें. तें त्यानें काढून टाकलें आणि तलवार बाहेर काढून पुन्हां आंत ठेवली.

आतांपर्यंत नशिबानें मला मदतच केली आहे. शंभर योजनांचें अंतर कष्टाशिवाय मी पार करून आलों. तलावांत पडलों पण मगरीचें भक्ष्य होण्यापासून मला नशिबानें वांचविलें. आत्मरक्षणासाठीं माझ्याजवळ ही जी एक तलवार आहे. ती सुद्धां तलावांत पडली नाहीं. बरें आतां पुढलें काम. तो उठून उभा राहिला. त्यानें समोरची झाडी बाजूला सारून एकदां तो प्रदेश पाहिला. समोर दूर त्याला एक डोंगर दिसला. त्याचें शिखर निमुळतें व उंच होतें, जणुंकांहीं एकादा भोंवराच कोणी उलटा

करून ठेवला आहे. हिरवळ व झाडें-झुडपें पाहून त्याच्या मनाला फार आनंद झाला. एकूण तो प्रदेश नैसर्गिक सौंदर्याच्या दृष्टीनें रमणीक होता.

याच पर्वतावर तो मांत्रिक राहातो म्हणावयाचा. मी किती जवळ पोंचलों आहें त्याच्या. तो शंख आणावयाचा आहे मला. तो त्याच्या घरच्या देव्हाऱ्यांत आहे, एका सांपाच्या गळ्यांत त्यानें घालून ठेवला आहे. तो चोरून आणावयाचा आहे आणि त्या कपालिनीला द्यावयाचा आहे. त्यानंतर तिच्या कृपेनें आपण सुटणार. आतांपर्यंत सर्व ठीक झालें. पण पुढें काय? तो शंख आणावयाचा कसा! आणि मिळाल्यावर कपालिनीला नेऊन द्यावयाचा कसा?

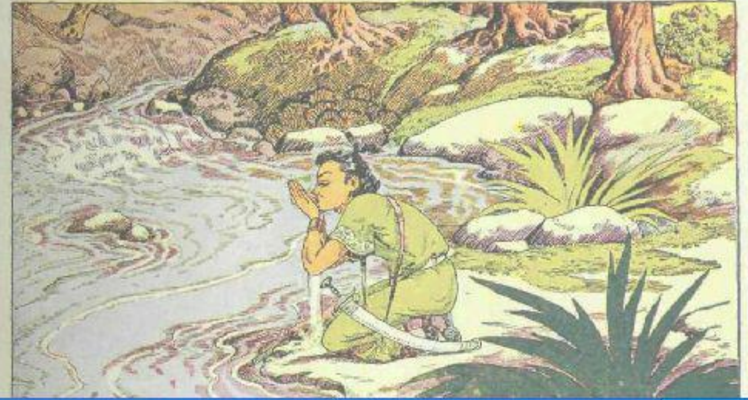
त्यानें एक सुस्कारा सोडला. कपालिनीचा निरोप घेऊन तो निघाला तेव्हां त्याच्या समोर तें शंभर मैलांचें अंतर कापून कसें जावयाचें हा प्रश्न होता. आतां तो अनायास तें अंतर कापून आला होता. परंतु दुसरा प्रश्न उभा होताच, शंख कसा मिळवावयाचा?

या प्रश्नावर तो मनांतल्या मनांत उहापोह करीत असतां एक भयंकर आवाज त्याला ऐकूं आला. चंद्रवर्मा दचकून ताठ उभा राहिला. पुन्हां तो आवाज ऐकूं आला. तो आवाज त्याच्या परिचयाचा होता. तो त्या अग्निपक्ष्याचा आवाज होता. गरुड पक्ष्याच्या पंखांत तो बसला असतांना अग्नि पक्षी तेथें आला होता व त्यानें येतांना व जातांना अशाच प्रकारचा विचित्र आवाज केला होता. त्यावरून तो पक्षी जवळपास कोठें तरी असला पाहिजे हें त्यानें ओळखलें. तो जास्त सतर्क होऊन ऐकूं लागला.

आतां आपण शंखाच्या पर्वताजवळ पोंचलों आहों या गोष्टीची त्याला शंका राहिली नाहीं. आजूबाजूला त्या शंखाचे हेर निरनिराळीं रूपें घेऊन हिंडत असणार. या अग्निपक्ष्याला दिवसां कांहीं दिसत नाहीं. म्हणून त्याच्या पासून आपल्याला दिवसां तरी कांहीं धोका नाहीं. पण त्या शंखाचें आणखी हेर कोण आहेत कोण जाणे?

चंद्रवर्मा कांहीं वेळ हाच विचार करीत कीं पुढें जावें कीं नाहीं, बसला होता. नंतर तो धीर करून उठला. येणाऱ्या कल्पित संकटाची भीति बाळगून स्वस्थ बसण्यांत शहाणपण नाहीं. संकट आलें कीं त्याला तोंड देण्याचा मार्गहि निघेल, असा विचार करून त्यानें एका ओढ्यावर जाऊन तोंड धुतलें. घोटभर पाणी प्याला व झाडावर चढून कांहीं आंबे तोडले आणि खाऊं लागला. एका झाडावर चढून त्यानें विश्रांति घेतली. रात्र होऊन काळोख पडल्यावर पुढें जावयाचें त्यानें मनाशीं ठरविलें. कारण काळोखांतच शंखाच्या पर्वतावर चढणें जास्त सोईचें व कमी धोक्याचें होईल असें त्याला वाटलें.

झाडावर पडल्या पडल्या त्याला छान झोंप लागली व त्याला स्वप्नें पण पडूं लागलीं. सूर्य ऐन डोक्यावर आला तेव्हां देखील त्या झाडींत त्याला ऊन लागलें नाहीं. म्हणून केव्हां सूर्यास्त झाला हें सुद्धां त्याला कळलें

नाहीं. चांगला काळोख पडल्यावर देखील तो झोंपूनच होता.

रात्रीं एकाएकीं त्याची झोंप मोडली त्या वेळीं दाट काळोख पडला होता. शेजारच्या तलावांतून लाटांचा मंजुळ आवाज येत होता. वाऱ्यामुळें पानांचा सुळसुळाट ऐकूं येत होता. तरी वातावरण शांतच होतें.

त्यानें विचार केला, फार रात्र झालेली दिसते आहे. पण आपण अंगिकारलेलें काम पार पाडण्यास हीच वेळ चांगली आहे. डोंगरावर चढून शंखाच्या पूजागृहांत एकदां डोकावून तर पाहूं या. असा विचार करून चंद्रवर्मा झाडावरून खालीं उतरला. एकदां आपली तलवार ठीक आहे कीं नाहीं पाहून घेतली आणि निघाला.

काळोखांत झाडा झुडपांतून लपत छपत तो डोंगराच्या दिशेनें कांहीं अंतर चालत गेला. कोठें तो अग्निपक्षी येतो का, हें पहात तो एकेक पाऊल पुढें टाकीत होता. त्याच्या मनानें कां कोणास ठाऊक त्या पक्ष्याची धास्ती घेतली होती. तोच आपल्या कामांत प्रथम विघ्न आणणार आहे, असें त्याला वाटलें. तो पक्षी येथें नसेल तर मी निर्विघ्न पणें शंखाच्या पूजागृहापर्यंत खास पोंचूं शकेन व काम उरकून परत येऊं शकेन.

चंद्रवर्मा डोंगराकडे जात असतां अकस्मात त्याला कोणाचें तरी कण्हणें ऐकूं आलें आणि त्याबरोबर त्याच्या कानावर "वर्मा" असे शब्द पडले. त्याचा विश्वास बसेना स्वतःच्या कानांवर. हा आवाज तर त्या कपालिनीचा आहे. ही इकडे कशी आली? रात्रीं गरुड पक्ष्यांना त्या अग्निपक्ष्यानें सांगितल्याप्रमाणें खरोखरच ते कपालिनीला उचलून घेऊन आले वाटतें. तो "कपालिनी!" असें म्हणत ज्या बाजूनें तो आवाज आला होता त्या दिशेनें चालूं लागला. [पुढें चालू]

राजा लिअर

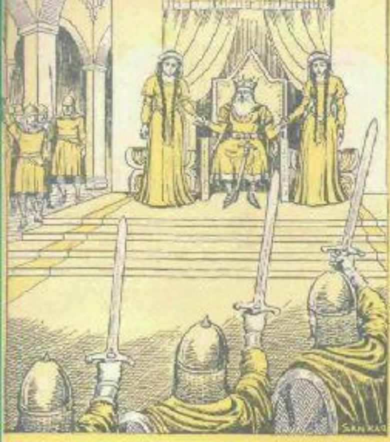
एकदां लिअर नांवाचा राजा ब्रिटनवर राज्य करीत असे. त्याला तीन मुली होत्या. मोठी मुलगी गानेरिल अल्बनीच्या संस्थानिकाला दिली होती. दुसरी रीगान कार्नवालच्या संस्थानिकाला दिली होती आणि सर्वांत धाकटी कार्डीलिया अजून कुमारिका होती. परंतु तिच्या वडिलांनीं तिच्यासाठीं दोन स्थळें योजून ठेविली होतीं. एक फ्रान्स देशाचा राजा व दुसरा बर्गन्डीचा संस्थानिक.

राजा ऐंशी वर्षांचा झाला. त्याला समोर मृत्यू दिसूं लागला. आपला आतां भरंवसा नाहीं असें वाटून आपलें राज्य तिघी मुलींना वांटून देऊन आपण विश्रांति घ्यावी असें त्यानें ठरविलें. एके दिवशीं मुलींना बोलावून म्हणाला—"मुलींनो, मी आतां वृद्ध झालों आहें. तेव्हां ह्या राज्याची वांटणी करून मी मोकळा होणार आहें. पण ज्या प्रमाणांत तुमचें माझ्यावर प्रेम आहे त्या प्रमाणांत मी त्याची वांटणी करणार आहें."

हें ऐकतांच मोठी बहीण पुढें झाली आणि म्हणाली—"बाबा! तुमच्यावर माझें किती प्रेम आहे ह्याचें वर्णन करावयास माझ्याजवळ शब्दच नाहींत. तुम्हीं मला प्राणाहूनहि जास्त प्रिय आहांत." आपल्या लाडक्या लेकीच्या तोंडून निघालेले शब्द ऐकून पिता आनंदला. त्यानें आपल्या राज्याचा तिसरा भाग देऊन टाकला.

त्या नंतर दुसरी मुलगी रीगान म्हणाली—"दुसऱ्या कोणापेक्षांहि माझें जास्त प्रेम आहे तुमच्यावर. तुमच्या सुखांतच मला आनंद आहे." तिच्या सांगण्यावर सुद्धां बाप खुश झाला आणि तिला त्यानें आपल्या राज्यांतील तिसरा भाग दिला.

विलियम शेक्सपियर

त्यानंतर आपली स्तुति ऐकण्यास उत्सुक झालेलें राजाचें मन आणखी स्तुति ऐकण्यासाठीं तिसऱ्या मुलीकडे वळलें. तो म्हणाला—"आमच्या छोट्या पिल्लाचें काय म्हणणें आहे !"

कार्डीलिया म्हणाली—"काय सांगूं ! मुलीचें पित्यावर जितकें प्रेम असावयास पाहिजे तितकें प्रेम आहे माझें आपल्यावर. ह्यापेक्षां जास्तहि नाहीं आणि कमीपण नाहीं."

"तुझा तसाच विचार असेल तर तुला खरोखरच कांहीं मिळणार नाहीं." लिअर राजानें रागानें सांगितलें.

"बाबा, उगाच कांहीं बढाया मारून मला आपली किंवा माझी स्वतःची फसवणूक करून घ्यावयाची नाहीं. माझ्या प्रेमांत पतीचा वांटा येईल ना बरोबरीनें ! किंबहुना जास्तच ! काय, ताई आक्कांच्या प्रेमांत पतीचा वांटा नसेल ! खरोखरच त्यांचें तुमच्यावरच असीम प्रेम असतें तर त्यांनीं लग्न करावयास नको होतें." कार्डीलिया म्हणाली.

कार्डीलियाचें आपल्या पित्यावर खरोखरच दोघी बहिणींपेक्षां जास्त प्रेम होतें. पण तिला खोटी फुशारकी नको होती. राज्याच्या हिश्यासाठीं बापाला फंसवणें तिला योग्य वाटलें नाहीं. परंतु राजाला तिचा भाव समजला नाहीं. त्याला तिचा फार राग आला. त्या भरांत त्यानें आपलें राज्य दोघी मोठ्या मुलींना वांटून दिलें.

त्यानें भर दरबारांत राज्याची, अधिकारी वर्गाची, त्याच प्रमाणें नोकरांचाकरांची, आयादायांची वांटणी केली. म्हणाला—"आतां मी नांवापुरताच राजा. सर्व राज्य ह्या दोघींचें. मला फक्त शंभर नोकर पुरतील आणि मी पाळी पाळीनें मुलींकडे राहाणार. मी जिच्याकडे असेन तिनें माझा व माझ्या नोकरांचा खर्च भागवावा." आणि असेंहि म्हणाला—"कार्डीलिया माझी मुलगी नाहीं व मी तिचा बाप नाहीं."

राजाचें हें काम दरबारांत कोणालाच आवडलें नाहीं. परंतु राजासमोर बोलण्याची कोणाची छाती होईना. त्यांत केन्टचा राजा होता. तो उठला व राजाच्या धोरणाचा त्यानें विरोध केला. त्यावर राजा संतापून म्हणाला—"मला विरोध करतोस ! माझ्या राज्यांतून चालता हो. पांच दिवसांच्या आंत येथून निघून जा आणि जर का कोठें कोणाच्या नजरेस पडलास तर डोकेंच उडवीन तुझें." बिचारा केन्टचा राजा खालीं मान घालून निघून गेला.

त्यानंतर कार्डीलियासाठीं नियोजित वरांना बोलावून राजानें विचारलें कीं आतां कार्डीलियाशीं लग्न करण्यास कोण तयार आहे ! ह्यावर बर्गंडीचा संस्थानिक म्हणाला—"मी तो विचार सोडला आहे." फ्रान्सचा राजा मात्र खुशीनें तयार झाला. तो तिच्या स्पष्ट व सत्य वचनावर खुश झाला होता. पुढें फ्रान्सला जाते वेळीं ती आपल्या बहिणींना म्हणाली—"आपल्या वडिलांवर दाखवलेलें प्रेम शेवटपर्यंत निभवा." आणि ती आपल्या नवऱ्याबरोबर निघून गेली.

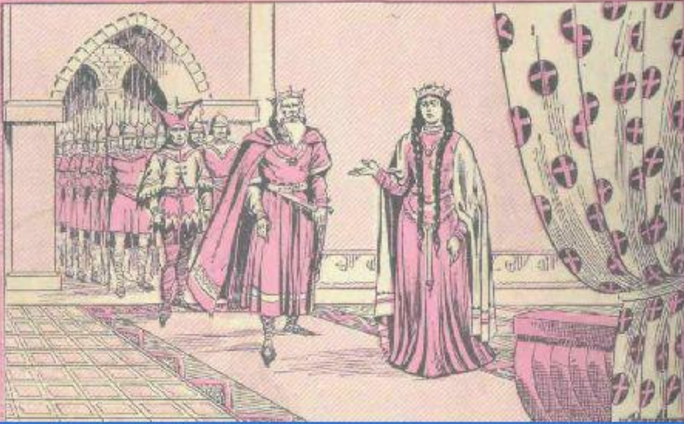
आपल्या राज्याची वांटणी केल्यावर राजा आपल्या नोकरांसह वडील मुलीकडे रहावयास गेला. पहिले कांहीं दिवस आनंदांत खुशींत गेले. परंतु महिना होतो न होतो तोंच गानेरिलचें खरें रूप दिसूं लागलें. ज्या वडिलांनीं तिला राज्य दिलें त्यांचें दर्शन देखील नकोसें वाटूं लागलें तिला. तो कांहीं तिच्याशीं बोलूं लागला तर ती तेथून उठून जात असे. तिच्या डोळ्यांत राजाचें शंभर नोकर सलूं लागले. आतां तें पाहून नोकर सुद्धां त्याप्रमाणें वागूं लागले. हें सर्व राजाला अगदीं असह्य झालें.

केन्ट राजाला राज्यांतून हाकलून दिलें होतें. तरी तो वेश पालटून राजाच्या जवळ-पासच रहात असे. त्याला राजाची फार कींव आली. त्यानें वेश पालटून नांव बदलून राजाची सेवा करण्याचा निश्चय केला आणि आपली कल्पना अमलांतहि आणली. तो नेहमीं राजाच्या भोंवती भोंवती असे. राजाशीं कोण कसा वागतो ह्याकडे तो लक्ष ठेवी.

केन्ट राजाप्रमाणें राजाचा विदूषकपण राजाची सेवा चाकरी करी. हंसत हंसत राजाच्या विक्षिप्तपणाची तो थट्टा करी व त्याचें मनोरंजन करी.

गानेरीलला विदूषकाचें वागणें आवडत नसे. तिनें एक दिवस आपल्या वडिलांना विचारलें–"बाबा, तुम्हांला एवढी नोकर माणसें कशासाठीं पाहिजेत? ह्या सर्वांची मिजास राखणेंच कठीण झालें आहे."

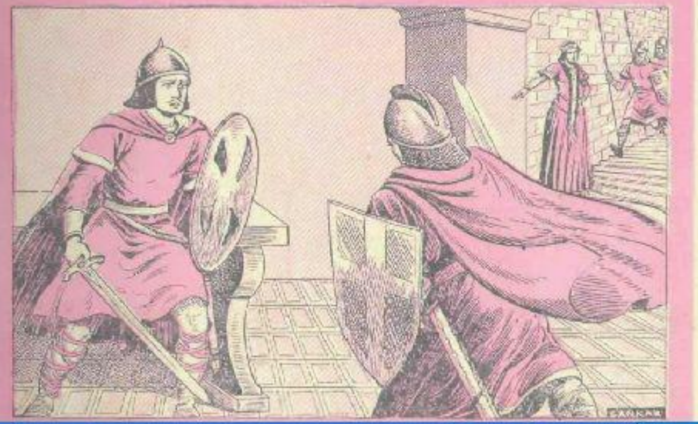
आपल्या मुलीचें बोलणें ऐकून राजाला राग आला. आपण दिलेलें अर्धें राज्य घेऊन सुद्धां तिच्या मनांत असा विचार यावा! संतापाच्या भरांत तो आपल्या मुलीला वाटेल तसें बोलला आणि शेवटीं मी येथें क्षणभर सुद्धां राहात नाहीं म्हणून सांगून तो तिच्या घरांतून बाहेर पडला.

राजाच्या नोकरांत केन्टचा मांडलीक होता. त्यानें पुढें जाऊन राजाची दुसरी मुलगी रीगान हिला राजा येत असल्याची सूचना दिली. तो तेथें पोहोंचला तेव्हां गानेरिलनें पाठविलेला माणूसहि तेथें आलेला होता. अर्थातच त्यानें मोठ्या बहिणीच्या घरून राजा धाकट्या बहिणीकडे कां येत आहे हा निरोप सांगितला होता.

केन्ट राजाला सगळ्या गोष्टींची कल्पना होती. त्या नोकराचें व त्याचें गानेरीलाच्या घरीं एकदां फार मोठें भांडण झालें होतें. त्यावेळीं त्या नोकराची एकदां हजेरी घेतली गेली होती. आतां सुद्धां त्याला पुढें आलेला पाहून त्याच्या तळपायाची आग मस्तकापर्यंत पोहोंचली. म्हणून आत्तांहि त्यानें त्याचा खूप समाचार घेतला. त्यांची मारामारी चालली असतां रीगाननें त्यांना पाहिलें व केन्टच्या राजाला कैद करविलें.

राजा रीगानच्या घरीं आला. येतांच आपल्या नोकराला कैद केलेलें त्याला दिसलें. "माझे जांवई व मुलगी कोठें आहेत?" त्यानें विचारलें.

"रात्रभर त्यांनीं प्रवास केला असल्यानें झोंपले आहेत. फार दमले आहेत." नोकरांनीं सांगितलें.

"मला त्यांना भेंटावयाचें आहे!" बोलव्या त्यांना. राजाचें बोलणें ऐकून तीं दोघें बाहेर आलीं. त्यांच्याबरोबर गानेरील सुद्धां होती. राजाला आश्चर्य वाटलें. तो क्रुद्ध होऊन म्हणाला—"मला तोंड दाखवायाला तुला लाज नाहीं वाटत?"

"तुम्हीं आपल्या अर्ध्या नोकरांना कमी करा आणि आलांत तसे पुन्हां गानेरीलाकडे परत जा." रीगान पुढें येऊन म्हणाली.

"मला वाटतें तूं गानेरीलाप्रमाणें दुष्ट नाहींस. मी आपल्या शंभर नोकरांच्या बरोबर येथेंच राहणार आहें." राजानें सांगितलें.

"बाबा, कशाला पाहिजेत तुम्हांला एवढे नोकर? पन्नास नोकर सुद्धां जास्तच आहेत. तुम्हीं पंचवीस नोकरांना ठेवा. बाकीच्यांना ह्या सुटी झालें." रीगाननें बापाला उपदेश केला.

"ओहो! असें होय!! म्हणजे गानेरीलाचें प्रेम एकंदरीत तुझ्या दुप्पट ठरलें." राजा कुत्सितपणें म्हणाला—"ती निदान पन्नास नोकरांना ठेवायला तरी तयार होती."

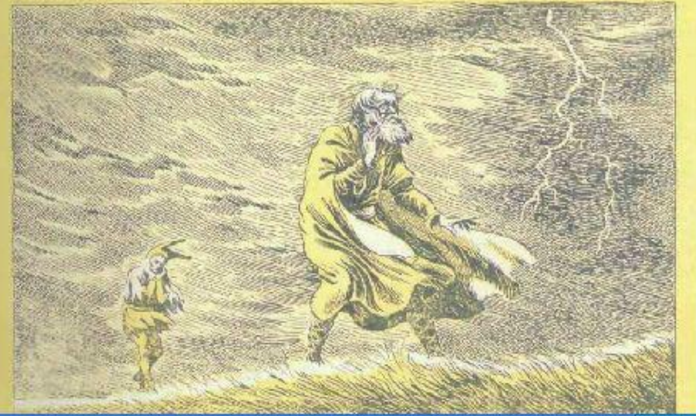
"खरें पाहिलें असतां तुम्हांला निराळ्या नोकरांची गरजच काय? एवढे नोकर आहेत ते नाहीं कां पुरत. पाहिजे आहेत कशाला ते पंचवीस, नाहीं पंधरा, नाहीं पांच. एकाची सुद्धां जरूर नाहीं." गानेरीला तोऱ्यांत म्हणाली.

त्यानें फार कठोर शब्दांत दोघी बहिणींची निर्भर्त्सना केली. त्याला वाटलें येथें नोकरांचाकरांशिवाय राहण्यापेक्षां कोठें तरी निघून गेलेलें बरें. ह्या विचारानें तो जवळ जवळ वेडापिसाच झाला.

त्या दोघीहि बाप आपल्या नोकरांना घेऊन अंधेरांत वादळांत निघून जात असलेला मुकाट्यानें पाहात उभ्या राहिल्या. एकीचेंहि मन द्रवलें नाहीं. एकीनेंहि त्याला 'जाऊं नका' म्हणून अडविलें नाहीं.

वादळ वाढत चाललें होतें राजाचे नोकर थारा मिळेल तेथें सैरवैरां पळून गेले. एकटा विदूषक मात्र त्याच्या पाठोपाठ गेला. राजाला पावसाची, वाऱ्याची, विजेची कशाचीच पर्वा नव्हती. निवाऱ्याला झाड झुडूप सुद्धां नव्हतें. जातां जातां तो वाऱ्याशीं बोलत होता. म्हणत होता—"वायु देवते! ह्या कृतघ्न मनुष्य जातीला नष्ट करून टाक."

राजा घरांतून निघून गेल्यावर केन्टच्या राजाला रीगाननें सोडून दिलें. तो त्याच्या मागोमाग आला व म्हणाला—"ह्या अशा भयंकर वादळांत आपण येथें कोठें?" बाहेरील वादळाहून राजाच्या मनांत जास्त भयंकर वादळ चालू होते. तो तसाच पुढें चालला होता. केन्ट राजा त्याला न कळत एका झोंपडींत घेऊन गेला. तेथें त्याच्या आगोदरच एक भिकारी येऊन विसावा घेत बसला होता. राजा त्याला पाहून म्हणाला—"कृतघ्न मुलींच्या दुर्व्यवहारानेंच ह्याच्यावर असा प्रसंग आला असला पाहिजे."

सकाळीं केन्ट राजानें त्याला डोव्हर बंदरांत नेलें. तेथें एका मित्राच्या घरीं त्याला ठेवून तो फ्रान्सला गेला व कार्डीलियाला सर्व समाचार सांगितला.

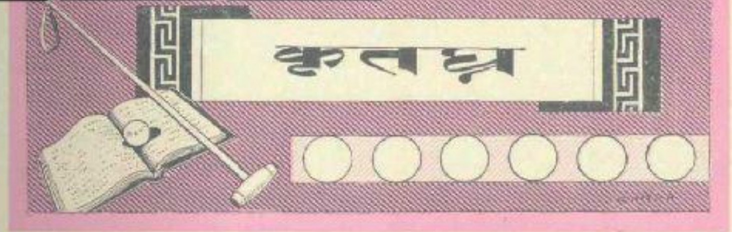
कार्डीलिया फार दु:खी झाली. दु:खावेग ओसरला व त्याची जागा संतापानें घेतली. नंतर तिनें आपल्या नवऱ्याला विचारून त्याच्या संमतीनें थोडी सेना घेतली व ब्रिटनला आली. पित्याचें राज्य पुन्हां त्याला मिळावें ह्यासाठीं बहिणींशीं युद्ध करण्याची सुद्धां तिची तयारी होती.

कार्डीलिया डोवर पोहोंचेपर्यंत राजा लिअर कोठें तरी पळून गेला होता. पण डोवर बंदराच्या आसपासच तिच्या सैनिकांच्या तो नजरेस पडला. तो आपल्या डोक्यावर गवताचा मुकुट ठेवून आपल्याशींच कांहीं तरी बरळत होता. पुढें त्यानें आपल्या धाकट्या मुलीला ओळखलें आणि तिची माफी मागितली.

कार्डीलियाची सेना ब्रिटनला आल्याचें समजल्यावरून दोघी बहिणींनी आपापली सेना कार्डीलियाच्या सेनेशीं युद्ध करण्यास पाठविली. त्या दोन्हीं सैन्यांचा सेनापति ग्लस्टरचा राजा होता. त्याचें गानेरिल व रीगान दोघींवर प्रेम होतें. तोच आपल्यासाठीं फ्रान्स विरुद्ध लढत आहे ही बातमी गानेरिलाला कळतांच तिनें रीगानला विष घालून मारलें आणि स्वत: विष खाऊन मरून गेली.

"फ्रांस व ब्रिटनच्या सैन्यामध्यें मोठें युद्ध झालें. त्यांत कार्डीलियाचा पराभव होऊन ती ग्लस्टरची कैदी झाली. जोंपर्यंत ती जिवंत आहे तोंपर्यंत आपल्याला गादी मिळणार नाहीं म्हणून ग्लस्टरनें तिला मारून टाकलें. तिच्या मृत्यूची वार्ता लिअर राजाला कळतांच त्याचा भ्रम पुन्हां वाढला. आणि त्या वेडांतच त्याचा अंत झाला. अशा तऱ्हेनें राजा लिअरचा दु:खद शेवट झाला.

एकेकाळीं रोम देशांत यूनान नांवाचा एक बलाढ्य राजा राज्य करीत असे. त्याच्या दरबारीं पुष्कळ मांडलीक राजे होते.

राजा म्हणजे त्याला कांहींतरी एक चिंता असलीच पाहिजे. हा राजा सुद्धां ह्याला अपवाद नव्हता. त्याला एक भयंकर असा त्वचा रोग झाला. मोठमोठ्या वैद्यांची औषधें झालीं. कोणीं गोळ्या दिल्या, कोणी काढे दिले. कोणी मलमें दिलीं, कोणी कांहीं. परंतु कोणाच्याहि औषधानें राजाला गुण आला नाहीं.

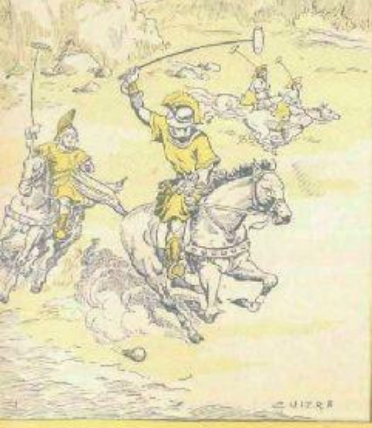
त्या देशांत रय्यान नांवाचा एक म्हातारा वैद्य आला. त्या गांवांत आल्यावर राजाच्या चर्मरोगासंबंधी बातमी त्याच्या कानावर गेली. ती ऐकतांच तो राजवाड्यांत गेला. राजाला म्हणाला–"महाराज, आपली परवानगी असल्यास मी आपल्या रोगावर इलाज करतों."

"खरोखरच जर तूं माझा हा आजार बरा केलास तर मी तुला अलोट पैसा देऊन श्रीमंत करून टाकीन व तुला आपला जवळचा मित्र समजेन." राजा म्हणाला.

राजाची परवानगी मिळतांच वैद्य औषधें तयार करूं लागला. औषध ठेवण्यासाठीं त्यानें एक बांबूचें लांब नरसाळें घेऊन त्यांत औषध घालून त्याला हातोडीप्रमाणें बूच बसविलें. एकदम पाहिलें म्हणजे तें हातोडी प्रमाणेंच दिसत असे आणि ही हातोडी घेऊन तो राजाकडे गेला.

"महाराज, ह्या काठीनें आज आपण 'पोलो' खेळा. आपण जर तळ हाताला घाम सुटेपर्यंत खेळत राहिलांत तर आपली व्यथा दूर होईल." वैद्यानें सांगितलें.

(पोलो म्हणजे घोड्यावर बसून लांब काठीनें चेंडू खेळण्याचा खेळ.)

त्या दिवशीं राजा आपल्या मित्रांच्या बरोबर तळहाताला घाम येईपर्यंत खेळला.

त्यानंतर वैद्यानें राजाला स्वच्छ चांगली आंघोळ घातली आणि त्याला झोंपवून तो निघून गेला.

थोड्या वेळानें राजाची झोंप मोडली. तो अंथरुणावर उठून बसला आणि आपल्या शरिराकडे पाहूं लागला. त्याला आश्चर्य वाटलें. त्याच्या शरिरावरील रोग संपूर्ण नाहींसा झाला होता.

दुसरें दिवशीं वैद्य समाचाराला आला. त्यावेळीं तो दरबारांत बसला होता. त्याला पाहतांच राजानें त्याला मिठी मारली व आपल्या शेजारींच बसवून घेतलें. त्यानंतर त्याला मोठमोठे नजराणे देऊन त्याचा सत्कार केला.

राजानें भर दरबारांत मन भरून त्याची स्तुति केली. तो म्हणाला—"ह्या वैद्यराजाप्रमाणें दुसरा कोणी वैद्य साऱ्या जगांत मिळणें कठीण. ह्यांनीं किती थोड्या वेळांत आणि तें सुद्धां शरिराला कांहींहि न करतां माझा आजार बरा केला. खरोखरच एक चमत्कार आहे." ह्या दिवसापासून राजा रोज दरबारांत त्याची स्तुति करीत असे व कांहीं तरी भेंट देत असे.

राजाचें हें वर्तन मंत्र्याला आवडलें नाहीं. म्हणून त्यानें वैद्याविषयीं राजाचें मन कलुषित करण्याचा प्रयत्न केला. एके दिवशीं त्यानें राजाला एकांतांत गांठलें. म्हणाला—"महाराज, वैद्यराजानें आपल्याला चांगलें बरें केलें हें खरें आहे. आपण त्यांचा आदर केलांत हेंहि ठीकच आहे. त्याला एवढें डोक्यावर चढवणें बरें नाहीं."

"पोटांत दुखूं लागलें वाटतें? ज्यानें इतक्या थोड्या वेळांत मला बरें केलें त्याचें कौतुक नको करूं तर काय करूं?" राजा म्हणाला.

"महाराजांनीं दूर दृष्टीनें विचार करावा. कोणतेंहि काम मर्यादेबाहेर होतां कामा नये. जो इतका उत्तम वैद्य आहे, ज्याला निरनिराळीं औषधें माहीत आहेत, तो जसे रोग बरे करूं शकतो त्याप्रमाणें एका क्षणांत तो कोणताहि आजार उत्पन्न करूं शकतो. एवढेंच नव्हे तर मनुष्याला मारून टाकून नाहींसाहि करूं शकतो." मंत्री म्हणाला.

"हें सर्व झालें. मग तुझें म्हणणें तरी काय आहे? स्पष्टपणें सांग तरी." राजानें विचारलें.

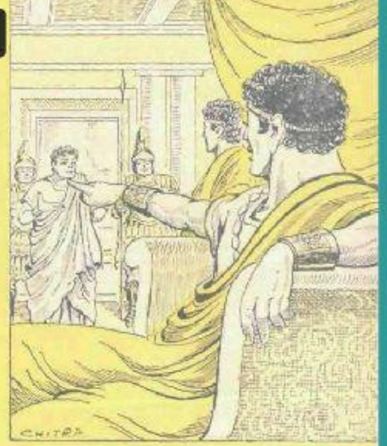
"माझें मत जर विचाराल तर आत्तांच्या आत्तां ह्याचें डोकें उडवून टाका." मंत्र्यानें सांगितलें.

"ठीक आहे. तुझें म्हणणें पटतें मला." असें म्हणून राजानें वैद्याला बोलावणें पाठविलें.

"गरिबाची आठवण काढलीत? काय आज्ञा आहे?" वैद्यानें विचारलें.

"विशेष कांहीं नाहीं. तुझें डोकें उडवून टाकण्यासाठीं तुला बोलाविलें आहे." राजानें सांगितलें.

वैद्याला राजाचें म्हणणें ऐकून धक्काच बसला. "मी काय अपराध केला?" त्यानें विचारलें.

"मला गुप्त हेरांच्याकडून समजलें आहे कीं तूं मला मारून टाकण्यासाठीं आला आहेस. म्हणून मीच पहिला वार करतों. हं, हो तयार मरणाला." असें सांगून राजानें मारेकऱ्यांना बोलाविलें.

"मला वाटतें, कोणी तरी आपले कान भरले आहेत. ठीक आहे. कोणत्या ना कोणत्या क्षणाला मरण हें प्राप्तच आहे सर्वांना. मी तयार आहें. पण मला एकाच गोष्टीचें वाईट वाटतें आहे. माझ्या घरांत एक वैद्यकीचा ग्रंथ आहे. मी तो ग्रंथ माझी आठवण म्हणुन आपणास देऊं इच्छितों.

त्यांत पुष्कळच औषधींचें रहस्यपूर्ण वर्णन भरलेलें आहे. एवढेंच काय माझें डोकें उडवल्यानंतर सुद्धां आपण त्याच्या कडून कसें बोलवूं शकाल, याचें गूढ सुद्धां त्यांत सांगितलेलें आहे." वैद्य म्हणाला.

तो ग्रंथ पाहाण्याची राजाला फार इच्छा झाली. त्यानें तावडतोब आपल्या नोकरांना पाठवून वैद्याच्या घरांतील सर्व पुस्तकें आणविलीं. त्या पुस्तकांतील एका पुस्तकाकडे बोट दाखवून वैद्य म्हणाला—"हेंच तें पुस्तक, ह्यांत आपणांस बरीच माहिती मिळेल."

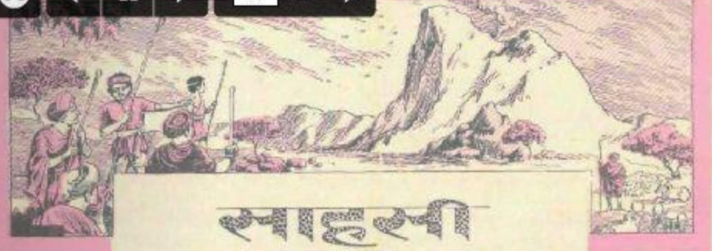
घाई घाईनें राजा पानें उलटण्याचा प्रयत्न करूं लागला. परंतु पानें एकमेकांना चिकटलेलीं असल्यामुळें राजा मधूनमधून जिभेवर बोट ठेवून त्या ओलसर बोटानें पानें उलटवीत होता. कांहीं पानें उलटल्या-वर राजा म्हणाला—"हें काय! हीं सर्व पानें तर अगदीं कोरीं आहेत?"

"आणखी उलटा. पहा, डाव्या बाजूस तीन ओळी लिहिलेल्या आढळतील." वैद्य म्हणाला.

तीन चार पानें आणखी उलटून होतात न होतात तो राजा एकदम खालीं पडला. काय झालें तें पाहाण्यासाठीं सर्व जण धांवले. तोंपर्यंत राजाचा प्राण निघून गेला होता. राजाच्या मृत्यूचें कारण शोधतां शोधतां शेवटीं समजलें कीं चिकटलेल्या पानांना विष लावलें होतें. तीं चिकटलेलीं पानें उलटण्यासाठीं राजा तोंडांत बोट घालीत होता. त्यामुळें त्या कागदांना लावलेलें विष त्याच्या पोटांत गेलें व राजा मरण पावला.

राजा मंत्र्याच्या हुलकावण्यांना भुलून कृतघ्न बनला. त्याचा योग्य तोच मोबदला त्याला मिळाला. म्हणतात ना, "करावें तसें भरावें!"

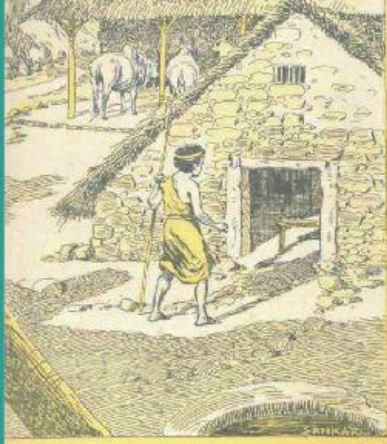
साहसी

पश्चिम घाटांत पुष्कळ ल्हान ल्हान टेंकड्या आहेत. त्यांतील एका टेंकडीचें नांव भुताची टेंकडी असें पडलें आहे. धनगर गुराखी आपलीं जनावरें आजूबाजूच्या टेकड्यांवर नेत असत. परंतु ह्या टेंकडीवर कोणासहि जाऊन देत नसत. कारण जो कोणी त्यावर जात असे तो कधीं परतून येत नसे.

त्या भुताटकीच्या टेंकडीवर एक मोठा गाईंचा कळप राहात असे. सकाळीं सूर्योदय होतांच त्या गाई गोठ्यांतून बाहेर येऊन चरत असत व संध्याकाळ होतांच गुराख्यानें वळवल्याप्रमाणें घराकडे परतत असत. त्यांच्या पाठीमागें कधीं कोणी गुराखी दिसत नसे.

त्या गाईंना चारा पाणी कोण देतो शेणगोठा कोण करतो, दूध कोण काढतो, ह्याचा कोणाला कांहींच पत्ता नव्हता. भुताटकीच्या टेकडीवर जेथें गोठा होता तेथें जवळच एक झोंपडी होती. रोज संध्याकाळीं त्या झोंपडींतून धूर निघत असे. तें पाहून तेथें कोणी तरी असलें पाहिजे, असा दाट संशय येई. परंतु त्या ठिकाणीं कधीं कोणाला मनुष्याचें दर्शन झालें नाहीं.

सत्यपाल गुराखी होता. नवीनच तो त्या गांवांत आला होता. लोकांच्या तोंडून त्यानें त्या टेकडीची कहाणी ऐकली आणि रोज ऐकत होता. त्यानें स्वतः त्या टेकडीचें वारंवार निरीक्षण केलें होतें. तेथें चरणाऱ्या गाईंनाहि तो न्याहाळून पाहात असे. त्या टेंकडीवर काय आहे हें स्वतः जाऊन पाहाण्याची त्याला फार उत्सुकता वाटूं लागली. तो मुलगा साहसी असल्यामुळें टेंकडीची पाहाणी करण्याचा त्याचा उत्साह रोजच्यारोज वाढत गेला. त्याच्या मित्रांनीं

त्याला पुष्कळ समजावून सांगितलें. म्हणाले– "अरे कशाला प्राण धोक्यांत घालतोस? त्यांतून तुला जायचेंच असेल तर डोंगरावर जा. पण त्या गोठ्यांत किंवा त्या झोपडींत जाऊं नकोस. तेथपर्यंत पोहोंचलेल्यांची गति काय होते माहीत आहे ना?"

सत्यपाल खंबीर मनाचा होता. त्यानें तेथें जाण्याचा निश्चय केला. आणि शेवटीं गेलाहि तो त्या डोंगरावर. त्याला तेथें विशेष असें कांहींच दिसलें नाहीं. कोठेंहि कसलेंहि भयंकर दृश्य दिसलें नाहीं कीं अकाळविकाळ आरोळ्या ऐकूं आल्या नाहींत.

तो सरळ झोंपडीच्या रोखानें गेला. अगदीं झोपडीजवळ जाईपर्यंत त्याला कोणी अडविलें नाहीं. झोंपडीच्या दाराजवळ जाऊन त्यानें आंत डोकावून पाहिलें. आंतील सामान पाहून तेथें कोणी तरी राहात असावेंसें त्याला वाटलें. त्यानें दार ठोठावलें. कोणी आलें नाहीं. म्हणून त्यानें हांका मारल्या– "आंत कोण आहे?" त्यानें विचारलें. दोनदां तीनदां हांका मारून पाहिल्या. परंतु आंतून कोणी न आल्यानें तो आंत शिरला. तेथें एका बाजूला भांड्यांच्या उतरंडी होत्या. कांहीं भांडीं खालीं झांकून ठेविलेलीं होतीं. सत्यपालनें पाहिलें त्यांत अन्न झांकून ठेविलेलें होतें. दुसऱ्या बाजूस एक खाट होती. त्यावर अंथरूण घातलेलें होतें. हें पाहून त्याला विश्वास वाटला कीं येथें नक्की कोणी तरी राहातें आहे. बाहेर गेला असेल. येईल थोड्या वेळानें म्हणून तो त्या खाटेवर आडवा झाला.

थोड्याच वेळांत सत्यपालला बाहेर कोणी आल्याची चाहूल लागली. तो उठून पाहाणार तितक्यांत एक मोठा राक्षसासारखा माणूस घाईघाईनें आंत शिरला व सरळ अन्नाच्या बाजूला गेला.

"खाटेवर निजलेल्याच्यासाठीं सुद्धां स्वयंपाक केलेला आहे का?" सत्यपाल जोरानें ओरडला.

भूत सत्यपालाजवळ येऊन म्हणालें– "चल, जेवावयास ऊठ."

त्या भुताला पाहून दुसरा कोणी घाबरा-बयाचा. परंतु सत्यपाल धीराचा होता. म्हणाला–"मेहनत करणारानें खावें. मी कांहीं मेहनत केलेली नाहीं."

ह्यावर कांहींहि न बोलतां भुतानें अन्न वाढून घेतलें व क्षणार्धांत तें खाऊन चट्ट केलें.

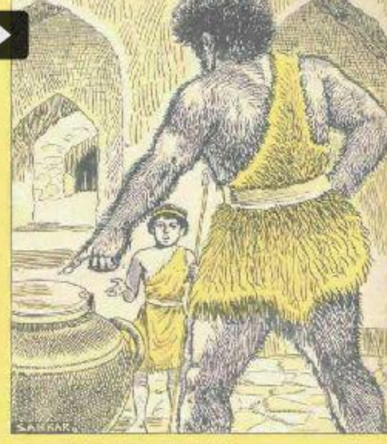
नंतर भुतानें कुदळ फावडें सत्यपालच्या हातांत देऊन 'माझ्याबरोबर त्या दुमजली वाड्यांत चल' म्हणून सांगितलें.

"मी तेथून कांहींहि घेऊन आलेलों नाहीं तर मी कशाला कांहीं घेऊन चलूं?" सत्यपाल म्हणाला.

स्वतःच कुदळ फावडें हातांत घेऊन भूत म्हणालें–"चल माझ्या बरोबर."

तूं पुढें हो. मी पाठोपाठ येतों." सत्यपाल म्हणाला.

ते दोघेहि वाड्याच्या पहिल्या मजल्यावर गेले. एके ठिकाणीं जागा दाखवून "येथें खण" म्हणून भुतानें सांगितलें.

"मी तेथें कांहीं सुद्धां पुरून ठेवलें नाहीं. मग मला खणण्याची तरी काय गरज?" सत्यपाल म्हणाला.

भुतानें स्वतःच तेथें खणलें. तेव्हां त्यांना एक मोठा हंडा दिसला. "काढ वर हा हंडा." भुतानें आज्ञा दिली.

"मी जर हा हंडा खड्यांत पुरला असता तर उचलून बाहेर काढला असता. मी तो पुरला नाहीं. म्हणून मी बाहेरहि काढणार नाहीं." सत्यपाल धिटाईनें म्हणाला.

भुतानेंच तो उचलून वर काढून फर्शीवर आपटला. "हं, उघड झांकण." भूत म्हणालें.

"मी नाहीं लावलें तें झांकण. मग मी कां काढीन ?" सत्यपालनें विचारलें.

झांकणहि भुतानेंच काढलें. त्यांत सोन्याच्या मोहोरा भरलेल्या होत्या. भुतानें त्या सर्व जमिनीवर ओतून त्याचे तीन ढीग केले व सत्यपालाला म्हणाला–"सांग, ह्यांतला कोणता ढीग तुझा ? बरोबर सांगितलेंस तर तुझा फायदा होईल आणि मी पण शापमुक्त होईन. जर बरोबर सांगितलें नाहींस तर तुझें भस्म करून टाकीन आणि पुन्हां असाच कोणी येईपर्यंत तिष्ठत रखडत राहीन. जर मी शाप मुक्त झालों तर ह्यांतील एक हिस्सा तुझा. दुसरा गरीब लोकांचा. तिसरा मी मारलेल्या गुराख्यांच्या मुलाबाळांचा. असे हे तीन वांटे आहेत."

तिन्ही ढिगांच्या भोंवती हात पसरून सत्यपाल म्हणाला–"ह्यांतील एक वांटा माझा आहे."

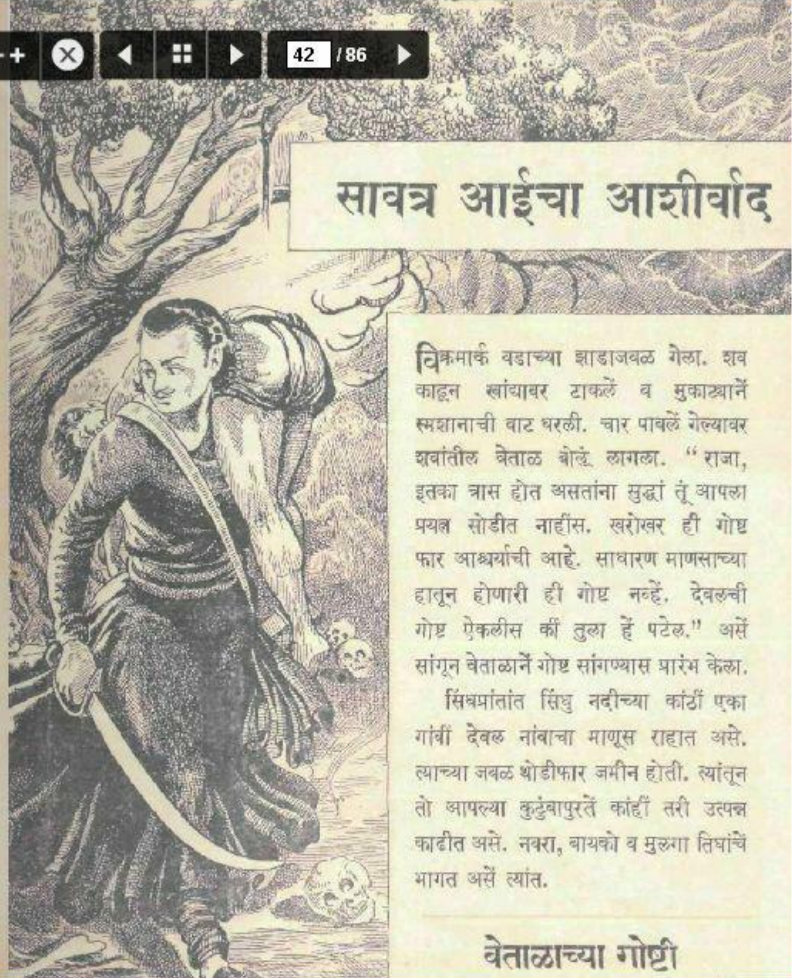
सत्यपालाच्या तोंडून शब्द बाहेर पडतांच एकदम वीज चमकल्यासारखें झालें आणि समोरून भूत नाहींसें होऊन त्या जागीं एक सुंदर मनुष्य उभा असलेला दिसला.

तो पुरुष म्हणाला–"तुझ्यामुळें मी शापमुक्त झालों आहें. मी आतां जातों. हा डोंगर, ह्या गाई, हें धन, हें सर्व आतां तुझें आहे." असें म्हणत तो पुरुष निघून गेला.

सत्यपाल घरीं गेला. त्याला भुताच्या डोंगरावरून जिवंत घरीं परत आलेला पाहून सर्वांना आश्चर्य वाटलें. मग त्यानें डोंगरावर घडलेली सर्व हकीगत बाकीच्या गुराख्यांना वर्णन करून सांगितली.

त्या नंतर सत्यपालनें, भुतानें सांगितल्या प्रमाणें धनाची व्यवस्था केली व आपण सुखानें त्या डोंगरावर राहूं लागला. तेव्हांपासून त्या टेंकडीला लोक भुताची टेकडी न म्हणतां 'सत्याची टेकडी' म्हणूं लागले.

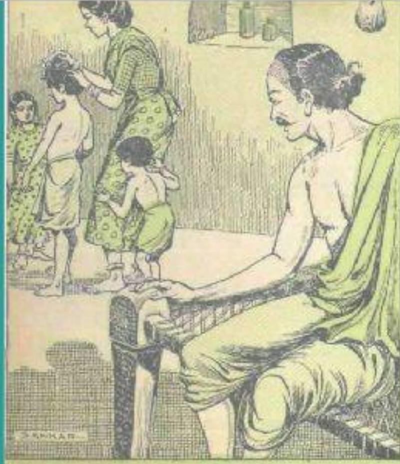

सावत्र आईचा आशीर्वाद

विक्रमार्क वडाच्या झाडाजवळ गेला. शव काढून खांद्यावर टाकलें व मुकाट्यानें स्मशानाची वाट धरली. चार पावलें गेल्यावर शवांतील वेताळ बोलूं लागला. "राजा, इतका त्रास होत असतांना सुद्धां तूं आपला प्रयत्न सोडीत नाहींस. खरोखर ही गोष्ट फार आश्चर्याची आहे. साधारण माणसाच्या हातून होणारी ही गोष्ट नव्हे. देवलची गोष्ट ऐकलीस कीं तुला हें पटेल." असें सांगून वेताळानें गोष्ट सांगण्यास प्रारंभ केला.

सिंधप्रांतांत सिंधु नदीच्या कांठीं एका गांवीं देवल नांवाचा माणूस राहात असे. त्याच्या जवळ थोडीफार जमीन होती. त्यांतून तो आपल्या कुटुंबापुरतें कांहीं तरी उत्पन्न काढीत असे. नवरा, बायको व मुलगा तिघांचें भागत असें त्यांत.

पुढें कांहीं दिवसांनीं त्याची बायको आजारी पडली. आपण आतां जगत नाहीं असें वाटल्यावरून बायकोनें आपल्या नवऱ्याला जवळ बोलावून म्हटलें—"मी आतां कांहीं जगत नाहीं. माझ्या लाडक्यासाठीं जीव अडकून राहिला आहे. कोणत्याहि स्त्रीला आपल्या मुलाइतकें दुसऱ्याचें मूल आवडत नाहीं. बरें, त्यांतून दुसरें लग्न केलेंतच तर आपल्या ह्या मुलाकडे दुर्लक्ष करूं नका." इतकें सांगून तिनें डोळे मिटले ते पुन्हां उघडले नाहींत.

बायकोच्या मरणानें देवलला फार दुःख झालें. कांहीं दिवस तो अगदीं उदास होता. पुढें कालक्रमानें त्याचें दुःख ओसरून गेलें. कांहीं दिवसांनीं त्यानें रोहिणी नांवाच्या एका उपवर मुलीशीं लग्न केलें. पुन्हां त्याचा संसार सुरळीतपणें थाटला गेला. रोहिणी शाहणी व प्रेमळ होती. ती आपल्या सावत्र मुलाला प्रेमानें वागवीत असे. हें पाहून देवलला समाधान वाटलें. आनंदाचें अभ्यासाकडे फार लक्ष असे. व्यवस्थित चाल्लें होतें त्याचें शिक्षण.

त्याला काम यावें म्हणून वडील त्याच्याकडून कामें करून घेऊं लागले. तरी आई त्याला करूं देत नसे. रोहिणीलाहि दोन मुलें झालीं, एक मुलगा व एक मुलगी. पण तिघे इतके मिळून राहात असत, जशीं सख्खी भावंडे आहेत.

त्यांच्याकडे एक गाय होती. अगदीं ल्हान वासरूं असल्यापासून देवलनें तिला पाळलें होतें. म्हणून तिच्यावर त्याचें फार प्रेम होतें. ती म्हातारी झाली होती. एकदां ती अचानक आजारी पडली. देवलनें एका अनुभवी वयस्कर माणसाला बोलावून आणलें. त्यानें आपल्या अनुभवानें आणि कल्पनेनें कांहीं उपचार सांगितले. परंतु कशानेंच गुण आला नाहीं. त्याला वाटलें कीं आपल्या

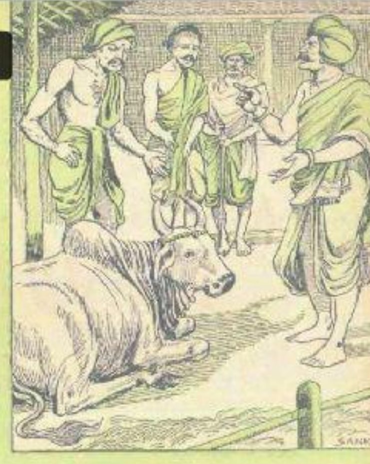
गाईवर कोणी तरी मंत्र घातला आहे. मांत्रिकाकडे गेल्यास तो गाईला ठीक करील.

त्याच्या ओळखीचा रुद्रदेव नांवाचा एक गवळी होता. त्याला मंत्रतंत्र माहीत होते. एक दिवस सकाळीं उठून देवल त्याच्या घरीं गेला. परंतु त्यावेळीं तो त्याच्या झोंपडींत नव्हता. शेजारच्या जंगलांत कोठें तरी असेल असें वाटल्यावरून तो तेथेंहि गेला. देवल बराच वेळ इकडे तिकडे हिंडला, परंतु त्याला रुद्रदेव भेटला नाहीं. तो निराश होऊन येत असतां एकदम एका झाडाच्या मागून येऊन देवल समोर उभा राहिला आणि दरडावून म्हणाला—"कोण तूं? काय काम आहे तुझें येथें."

देवलनें भीत भीत आपल्या गाईच्या आजाराची गोष्ट त्याला सांगितली. तो म्हणाला—"तूं आपलें वचन पाळलें नाहींस ना? म्हणून तुला अद्दल घडण्यासाठीं त्याची बाधा गाईवर आली आहे."

"कसेंहि करून माझी गाय वांचवा हो." मी तुमच्या पायां पडतों.

"ह्याला एकच उपाय आहे आणि तो म्हणजे आपल्या मुलांपैकीं कोणा एकाचा बळी दे. म्हणजे तुझी गाय वांचेल." रुद्रदेवानें सांगितलें.

"मनुष्य बळी? आणि तो सुद्धां माझ्या मुलाचा? तें शक्य नाहीं. माझ्या हातून तें होणार नाहीं." देवल म्हणाला.

"अरे, त्यासाठीं तुला आपल्या मुलाला ठार करण्याची गरज नाहीं. फक्त तूं निश्चय कर कीं तूं कोणाला बळी देणार आणि त्याच्या डोळ्यांत पाहा. त्याला शिंक येईल. तेव्हां तूं त्याला "शतायुषी भव" असें म्हणूं नकोस. पुन्हां त्याच्या डोळ्यांत पहा. पुन्हां जेव्हां शिंकेल तेव्हां सुद्धां त्याला "शतायुषी भव" असा आशीर्वाद देऊं नकोस. अशा तऱ्हेनें तो तीन वेळां

शिंकेल व त्यानंतर तो तुझा मुलगा राहणार नाहीं. पण तुझी गाय मात्र वांचेल. हें तुला वाटलें तर कर."

देवल विचारांत पडला. काय करावें त्याला सुचेना. आपल्या गाईला पाहतांच त्याला वाटलें आपल्या पहिल्या बायकोनेंच तिला पछाडलें असावें. मग ह्यासाठीं पहिल्या बायकोच्या मुलाचा बळी देणेंच बरें. तिच्यासाठीं हिच्या मुलांना कां मारावें! हिला प्रायश्चित्त कशासाठीं!

देवलचें मन फारच अस्वस्थ झालें. हो, ना, करतां करतां त्यानें आनंदाचा बळी देण्याचें ठरविलें. ह्या गोष्टीला त्याचें मन तयार झालें, परंतु त्याचा अंतरात्मा तयार होईना. कारण आनंद त्याचा लाडका होता आणि त्याची आई वारल्या नंतर सुद्धां त्यानें त्याला लाडांत वाढविलें होतें. रोहिणीनें सुद्धां त्याच्या प्रेमांत भरच घातली.

त्याचें मन गाईंत व मुलांत घोटाळतां घोटाळतां एकदां स्थिर झालें. तो मनांत म्हणाला—'गाय मरते आहे ती मरूं दे. आपण त्याला काय करणार!'

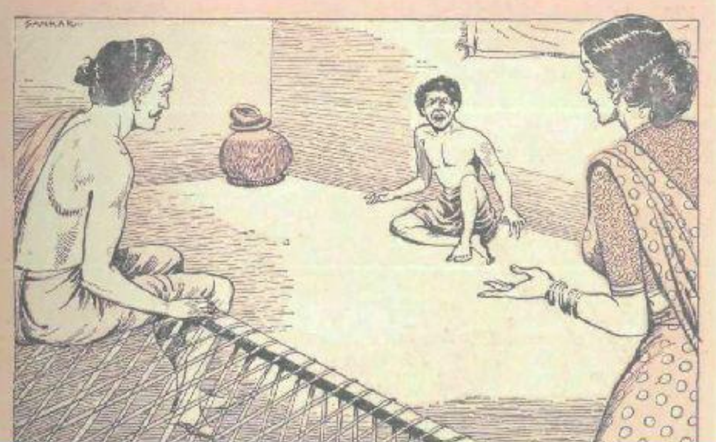
घरांत शिरतांच आजारी असलेली गाय त्याच्याकडे केंविलवाणी मुद्रा करून पाहात असलेली दिसली. पुन्हां त्याचें मन डळमळलें. आपल्या मुलाचा बळी देऊन जर गाईचा प्राण वांचत असेल तर वांचविला पाहिजे.

थोड्या वेळांत तिन्हीं मुलें खेळून बागडून जेवणासाठीं घरांत आलीं. देवलनें आनंदला आपल्या जवळ बोलाविलें. त्यानें त्याच्या डोळ्यांत पाहिलें. आनंद शिंकला. पण देवलनें "शतायुषी भव" असें जिभेवर येऊन सुद्धां म्हटलें नाहीं. मग पुन्हां त्याच्या डोळ्यांत पाहिलें. पुन्हां आनंदला शिंक आली. ह्या वेळींहि तो कांहीं म्हणाला नाहीं.

देवलच्या मनांत भीति वाटूं लागली. त्याला वाटलें कीं आपण पुन्हां सुद्धां जर त्याला आशीर्वाद दिला नाहीं तर आपणच त्याला मारल्यासारखें होईल. तरी पण त्यानें आपलें मन घट्ट केलें आणि पुन्हां त्याच्या डोळ्यांत निरखून पाहिलें. आनंद त्याहि वेळीं शिंकला. बाप गप्पच होता.

त्याच वेळीं नेमकी रोहिणी तेथें आली आणि शिंकेचा आवाज ऐकून 'शतायुषी' म्हणाली. ती आपल्या नवऱ्याला म्हणाली— "हा तीन वेळां शिंकला पण एकदां सुद्धां त्याला 'शतायुषी भव' म्हणाला नाहींत?"

कांहींहि असो आईच्या आशीर्वादानें म्हणा किंवा योगायोगानें म्हणा आनंदला कांहीं झालें नाहीं. पण गाय मात्र त्याच दिवशीं मरून गेली.

एवढें सांगून वेताळ राजाला म्हणाला—"मला हें समजलें नाहीं कीं देवल गाईला वांचविण्यासाठीं आपल्या मुलाचा बळी देण्यास कां तयार झाला? त्याचें आपल्या मुलापेक्षां काय गाईवर जास्त प्रेम होतें? आणि देवल जर आपल्या मुलाला मारावयास तयार झाला होता तर रोहिणीनें आशीर्वाद देऊन त्याला कशासाठीं वांचविलें? माहीत असून तूं जर मुद्दाम उत्तर दिलें नाहींस तर तुझें डोकें गळून तुझ्या पायाशीं पडेल. माहीत आहे ना?"

"मुलावर कमी आणि गाईवर जास्त प्रेम होतें म्हणून देवलनें मुलाचा बळी देण्याचें ठरविलें नाहीं. आनंद त्याचा लाडकाच होता. परंतु त्याचें मन त्याला खात होतें. कारण मरतांना आनंदाच्या आईनें त्याच्याकडून वचन घेतलें होतें, तें त्यानें पाळलें नव्हतें. त्याच्या मतें ह्या पापाचें प्रायश्चित्त आनंदाचा बळी दिल्यानेंच होईल. म्हणून तो बळी देण्यास तयार झाला. पापाच्या भितीनें अज्ञानी जन अशींच पापें करतात. रोहिणीचें मन शुद्ध होतें. तिच्या मनांत पाप नव्हतें व सवतीमत्सर देखील नव्हता. म्हणून तिनें सहज निर्मल मनानें आनंदला आशीर्वाद दिला."

आपसांतील संबंध किंवा आनंदाशीं व्यवहार विपरीत असल्यामुळें ह्या दोघांचें व्यवहार भिन्न झाले असें नाहीं, तर विचारांत क्षणिक बदल झाल्यामुळें ते विरुद्ध झालेलें दिसलें." विक्रमार्क म्हणाला.

अशा तऱ्हेनें राजाचें मौन भंग होतांच वेताळ शवासह अदृश्य होऊन पुन्हां झाडावर जाऊन बसला. (कल्पित)

सोन्याचा हंडा

धर्मलाल व दानवीर नांवाचे दोघे मित्र होते. ते दोघे एकाच गांवांत राहात नव्हते. धर्मलाल ज्या गांवांत राहात असे त्या गांवची जमीन फार सुपीक होती. म्हणून तो गांवच्या गांवच जणुं कांहीं एक मळा होता. परंतु दानवीराचा गांव खडकाळ व डोंगराळ असल्यानें रुक्ष होता.

एकदां धर्मलाल दानवीराकडे आला. तो गांव रुक्ष असल्यामुळें अन्न धान्याची फार वाण होती. धर्मलाल आल्यावर दानवीर त्याला घेऊन कंद-मुळें आणण्यासाठीं डोंगरावर गेला. तेथें खणतां खणतां त्यांना एक सोन्याचा हंडा सांपडला.

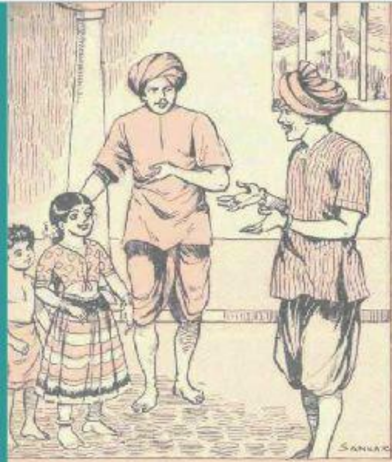
"आज दैव जोरांत दिसत आहे. हा हंडा विकून आपण ते पैसे अर्धे अर्धे वाटून घेतले तर आपलें दारिद्य कायमचें दूर होईल." धर्मलाल म्हणाला.

पण दानवीराला तें रुचलें नाहीं. त्याला वाटलें, आपण एकट्यानेंच सर्वच्या सर्व घ्यावें. म्हणून तो धर्मलालला म्हणाला—"हा हंडा काय सोन्याचा असेल? कांहींतरी दुसरा धातु मिसळलेला दिसतो आहे ह्याच्यांत."

"पारखून बघूं या तरी. आणि समजा, जरी हा सोन्याचा नसला तरी आपल्याला काय त्याचें? कारण आपल्याला हा फुकटांत मिळालेला आहे." धर्मलाल हंसून म्हणाला.

नंतर दानवीर हंडा घेऊन धर्मलालसह घरीं परतला. दुसरे दिवशीं आपल्या गांवीं जातांना धर्मलालनें विचारलें—"कीं केव्हां त्या हंड्याची पारख करवणार?"

"सध्यां असाच राहूं दे तो माझ्याकडे. जेव्हां त्याची गरज भासेल तेव्हां पाहूं कसास लावून आणि जर तो खरोखरच सोन्याचा निघाला तर तो विकून तुझा वांटा तुझ्याकडे

पोहोंचता करीन. तूं कांहीं काळजी करूं नकोस.” दानवीर म्हणाला.

मित्रावर विश्वास ठेवून धर्मलाल आपल्या गांवीं गेला. तो जातांच दानवीरानें हंड्याचें सोनें गाळून सर्व सोनें विकून टाकलें. आपल्या मित्राला त्या विषयीं कांहीं कळविलें सुद्धां नाहीं. धर्मलालनें बरेच दिवस वाट पाहिली. पण त्याचा पत्ता नाहीं. म्हणून तो स्वतः त्याला भेटून येण्यासाठीं निघाला.

धर्मलाल फार दिवसांनीं भेटल्यामुळें इकडच्या तिकडच्या खूप गप्पा झाल्या. परंतु त्या हंड्याविषयीं दानवीरानें एक शब्दहि काढला नाहीं. शेवटीं धर्मलालनेंच विषय काढला. म्हणाला–“हो, त्या हंड्याचें काय झालें? कोणच्या धातूचा निघाला तो शेवटीं?”

“हो! मी विसरलोंच ती गोष्ट. मी तेव्हांच सांगितलें नाहीं त्यांत सोनें नाहीं म्हणून? आगींत घातल्याबरोबर वितळून पाणी पाणी झालें.” दानवीरानें सांगितलें.

धर्मलालनें सर्व ओळखलें. कारण जरी व सोनें ह्यांतील फरक धर्मलालला माहीत नव्हता असें मुळींच नाहीं. आणि खरोखरच जर ती जर असती तर निदान ती तरी दानवीरानें आणून दाखविली असती. पण त्यानें तसें कांहींच केलें नाहीं. पण आपल्याला सर्व कांहीं समजलें आहे असें त्यानें दानवीराला कळूं दिलें नाहीं. तो म्हणाला–“असें होय! जरच का निघाली ती सारी! मला वाटलें सोनें असेल म्हणून.”

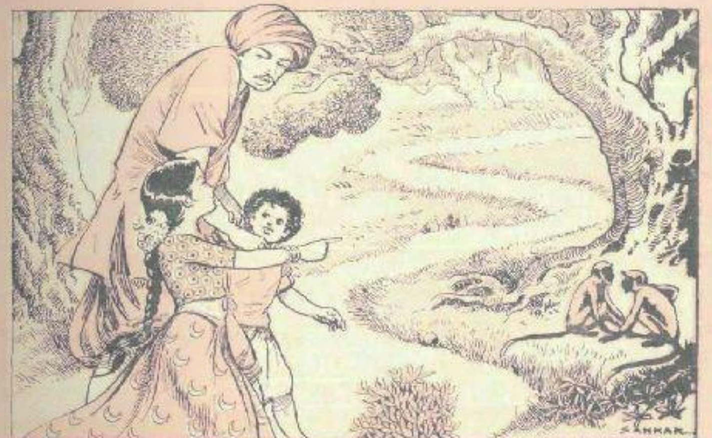
त्या दिवशीं दानवीराकडचा पाहुणचार घेऊन धर्मलाल आपल्या गांवीं जाण्यासाठीं निघाला. जातांना तो म्हणाला–“दानवीरा, आमच्या गांवांत सध्यां बागेंतील झाडें फळांनीं भरलेलीं आहेत आणि ह्या गांवांत तर सर्व शुष्क आहे. मग आपल्या मुलांना दे कीं माझ्या बरोबर पाठवून. दोन दिवसांनीं येतील परत. करतील दोन दिवस मजा.”

“बरें आहे!” म्हणून दानवीरानें आपल्या मुलांना धर्मलाल बरोबर पाठवून दिलें.

जात असतां वाटेंत त्यांना माकडें दिसलीं. तीं पाहण्यासाठीं मुलें थांबलीं. मुलांना माकडें फार आवडतात म्हणून धर्मलाल माकडांचीं दोन पिलें घरीं घेऊन आला.

धर्मलालच्या घरीं दानवीराचीं मुलें अगदीं आनंदांत होतीं. तीं घरीं असलीं म्हणजे माकडांशीं खेळत असत. धर्मलालनें त्या मुलांना माकडांचीं नांवेंच ठेवलीं होतीं. त्यांच्या नांवानें हांक मारली म्हणजे तीं असतील तेथून धांवत येत असत. जेव्हां तीं मुलें बागेंत जात तेव्हां झाडावरचीं फळें खाण्यांत इतकी गर्क होत असत कीं त्यांना कसलेंच भान राहात नसे. बागेंतून परत येतांना माकडांच्यासाठीं फळें आणायला मात्र तीं विसरत नसत.

कांहीं दिवस गेले. मुलांना आपल्या घरची मुळींच आठवण झाली नाहीं. पण दानवीराला आपल्या मुलांना भेटण्याची इच्छा झाली. म्हणून त्यानें मी अमक्या दिवशीं येत आहें असें धर्मलालला कळविलें. ज्या दिवशीं दानवीर येणार होता त्या दिवशीं धर्मलालनें

दानवीराच्या मुलांना सांगितलें कीं तुम्हीं बागेंत जाऊन खेळा. जेवायचास बोलवीपर्यंत तेथेच खेळत राहा. मुलें बागेंत खेळण्यासाठीं निघून गेलीं. उन्हें थोडी चढल्यावर दानवीर आला. येतांच परस्परांना हालहवाली विचारून झाल्यावर दानवीर म्हणाला—"मुलें कोठें आहेत? दिसलीं नाहींत कोठें आल्यापासून?"

"खेळत असतील कुठें तरी." असें म्हणून धर्मलालनें त्यांना नांवांनीं हांका मारून बोलावलें. त्या नांवांनीं बोलाविल्यावर येण्याची संवय होती. म्हणून धर्मलालची हांका ऐकतांच दोन्ही माकडें धांवत आलीं आणि त्यांच्या खांद्यावर चढून बागडूं लागलीं. तीं चांगली माणसाळलीं असल्यानें दानवीराच्या अंगावर जाऊन सुद्धां ती खेळूं लागलीं.

"हें रे काय?" दानवीरानें विचारलें.

"आपलीं मुलें ओळखलीं नाहींस वाटतें तूं?" धर्मलाल म्हणाला. "मी त्यांना येथें घेऊन आलों आणि ती आपली बदलून अशी झाली. मला सुद्धां त्यांच्या बदलण्याचें कारण समजलें नाहीं."

दानवीराचे डोळे उघडले. धर्मलालच्या अशा वागण्याचें कारण त्याला समजलें. त्यानें आपल्या मित्राचा हात धरला व म्हणाला—"होय गड्या! मी मोहानें खोटें बोललों. त्या सोन्याच्या हंड्याचे अर्धे पैसे मी तुला देतों. पण माझीं बाळें मला पाहूं देत. मी त्यांना घरीं घेऊन जाण्यासाठीं आलों आहें."

"घाबरूं नकोस मीहि मुलांचा बाप आहे. आहे मला मुलांच्या मायेची कल्पना. थांब बोलावून आणतों त्यांना." धर्मलालनें मुलांना बोलावून आणून बापाच्या स्वाधीन केलें.

दानवीर मुलांना घेऊन आपल्या गांवीं आला. त्यानें त्या सोन्याच्या हंड्याची अर्धी किंमत आपल्या मित्राला पाठवून दिली.

[२]

उत्तर आफ्रिकेंत "डोकेकापू" नांवाच्या मुंग्याची एक विचित्र जात आहे. त्या जातीची राणी आपल्याला राहण्यासाठीं जागा शोधायला निघते. ती एका जातीच्या तिच्याहून मोठ्या मुंग्यांच्या वारुळाजवळ येते व दाराजवळ घुटमळत हिंडत राहाते.

वारुळांतल्या मजूर मुंग्या बाहेर तिला घुटमळतांना पाहून धरून आंत घेऊन जातात. पण त्या तिला ठार करीत नाहींत, कां कोणास ठाऊक. ही राणी मुंगी वारुळांतील राणी मुंगीच्या पाठीवर जाऊन बसते आणि तिच्या मानेला चावा घेऊन तिला मारून टाकते. वारुळांतल्या राणीचें डोकें गळून पडतें. म्हणूनच त्या जातीच्या मुंग्यांना डोकेकापू मुंग्या हें नांव पडलें. मजूर मुंग्या या नवीन राणीची व तिच्या संततीची चाकरी करूं लागतात. कालक्रमानें त्या वारुळांत डोके कापू मुंग्याच उरतात.

अशा या लुटेऱ्या मुंग्यांना स्वतःचें वारूळ बांधतां येत नाहीं. आयत्या वारुळावर चैन करणाऱ्या या मुंग्या आहेत. असेंच वर्षानुवर्षें शतकानुशतकें होत आलें आहे. परंतु एक वेळ खात्रीनें अशी येईल कीं वारूळ बांधणाऱ्या मुंग्यांची जातच नाहींशी होईल व वारुळें बांधतां येत नसल्यामुळें डोकेकापू मुंग्याची जात सुद्धां हळू हळू नवीन निवास स्थानांच्या अभावीं नाहींशी होईल.

'एमाजान' जातीच्या मुंग्यांचा धंदाच युद्ध आहे. यांना तीक्ष्ण नांगी असते. या 'फार्मिका' जातीच्या मुंग्यांच्या वारुळांत

शिरतात व तेथील राणीवर हल्ला करून तिला ठार करतात व मजूर मुंग्यांना गुलाम करून घेतात. या एमाजान मुंग्या फार्मिका मुंग्यावर हल्ला चढवून त्यांचीं अंडीं उचलून घेऊन जातात. फार्मिका मुंग्या स्वभावानें अहिंसक असल्यामुळें आयुष्यभर गुलामींत रखडत असतात. त्यांच्या वारुळांत ह्या एमाजान मुंग्याच काय, इतर किडे कोळी सुद्धां शिरतात व राहूं लागतात. त्यांच्या मेहनतीवर इतर मुंग्या व प्राणी चैन करतात.

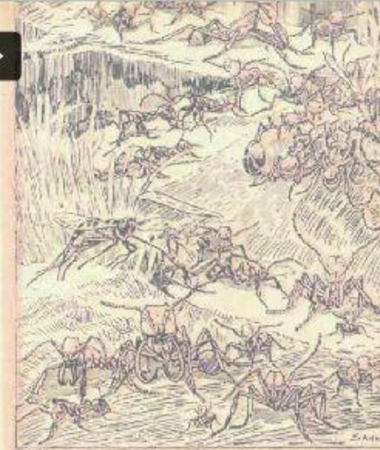
मुंग्यांच्या जातींत ही सहिष्णुता आणखी एका स्वरूपांत आढळून येते. दोन जातीच्या मुंग्या एकाच वारुळांत निरनिराळ्या भागांत शांतपणें जीवनयापन करीत असलेल्या ओढळतात.

मुंग्यांना दोन पोटें असतात. एका पोटांत खाल्लेलें अन्न पचतें. दुसरें, खरें पाहिलें तर पोटच नव्हे. त्यांतलें अन्न समाजाला पोंचतें. पाहुण्यांना अन्न देण्याची वेळ आली म्हणजे मुंग्या स्वतःच्या पिलांची सुद्धां पर्वा करीत नाहींत. पिलांना अन्न न देतां त्या पाहुण्यांना देतात.

आपण दुधासाठीं जशा गाई गुरें ठेवितों तशाच मुंग्या देखील "गाई" पाळतात. मुंग्याच्या गाई म्हणजे झाडांच्या मुळांत राहणारे आणि त्यांच्याच रसावर जगणारे एक तऱ्हेचे किडे होत. मुंग्या या किड्यांना हळुवारपणें स्पर्श करतात त्या बरोबर त्या किड्यांच्या अंगांतून मधासारखा एक प्रकारचा गोड रस बाहेर येऊं लागतो. हा, मुंग्यांना आहार म्हणून उपयोगी पडतो. उन्हाळ्यांत वृक्षांचा रस कमी झाला म्हणजे मुंग्या आपल्या "गाईंना" आहार मिळेल अशा जागीं नेऊन ठेवतात.

"शिंपी" मुंग्या म्हणून देखील मुंग्यांची एक विचित्र जात आहे. या पानांत आपलें घर करून राहतात. या मुंग्या इतर किड्यां-प्रमाणें प्रथम "लार्वा" म्हणजे अळी किंवा सुरवंटावस्थेंतून 'पूपा' म्हणजे कोष अवस्थेंत जाऊं लागल्या म्हणजे आपल्या चारीबाजूला एका तऱ्हेच्या चिकट धाग्याचें वेष्टन करून घेऊं लागतात. अशा तऱ्हेनें पानें चिकटून एक पानांचें पोकळ घरटें होतें. त्यांत या मुंग्या राहूं लागतात. या शिंपी मुंग्या रंगाच्या असतात व झाडांच्या पानांत हिरवट राहतात.

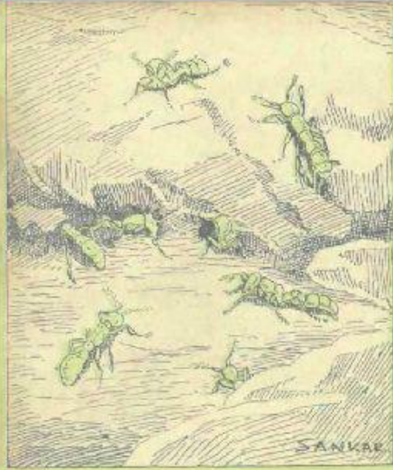
अंगाचा भडका उडविणाऱ्या काड मुंग्या सारख्या मुंग्यांची एक जात आहे. या नेहमीं एकत्र बिलगूनच चालतात फिरतात. यांना पाण्याची भीति नसते. पुराचें पाणी आलें कीं या आपल्या 'राणी'ला व पिलांना मधें करून चेंडवासारख्या चारी बाजूला वेढून बसतात व जमिनीकडे किंवा झाडांझुडपांकडे तरंगत जाण्याचा यत्न करतात.

राक्षस मुंग्या

मुंग्यामध्यें कांहीं मुंग्या असभ्य समजल्या जातात. त्यांना 'राक्षस मुंग्या' म्हणतात. ह्या शिकार करून आपलें भक्ष मिळवितात. ह्या मुंग्यांना एका बाजूला तोंड असतें व दुसऱ्या बाजूला विषारी दांत किंवा नांगी असते. ह्या मुंग्या जास्त करून उष्ण प्रदेशांत आढळतात. ह्यांत बऱ्याच जाती आहेत. कांहीं अगदीं लहान असतात तर कांहीं बऱ्याच मोठ्या म्हणजे एक इंच मोठ्या सुद्धां असतात.

बोलिवियामध्यें ह्या मुंग्यांना 'बुनी' म्हणतात. ह्या बुनी राक्षस मुंग्यांना तेथील लोक फार घाबरतात. ह्या जर का आल्या तर लोक शेतें सोडून निघून जातात. ह्या थोड्या लहान असतात. ह्याहून मोठ्या राक्षस मुंग्या दक्षिण अमेरिकेंत भूमध्य रेषेच्या आसपासच्या प्रदेशांत आढळतात. ऑस्ट्रे-

लियांत अशाच तऱ्हेच्या भयंकर मुंग्या आहेत. त्यांना "बुल डाग" म्हणतात.

ह्या शिकारी मुंग्यांचा मुख्य आहार म्हणजे वाळवी. म्हणून ह्या आपलीं वारुळें शेजारीं करतात. कांहीं जातीच्या मुंग्या एका मोठ्या फौजेप्रमाणें एके ठिकाणीं जमून बाहेर पडतात आणि मग त्यांना वाटेंत जो लहान मोठा प्राणी भेटेल त्यावर हल्ला चढवून आपली भूक भागवितात. ह्या मुंग्यांना डोळे नसतात. प्राण्याच्या आकाराचा त्यांना विचार नसतो. ह्यांच्या रस्त्यांत कोठें भोंक आले तर त्या, त्या भोकांत शिरतात. जर झाड मध्यें आलें तर त्या झाडावर जातात. त्यांना कशाचा अडथळा म्हणून होत नाहीं.

आफ्रिका, दक्षिण अमेरिका ह्या देशांत असंख्य 'शिपाई' मुंग्या टोळी करून इकडून तिकडे भटकत असतात. ह्यांना वाटेंत पाहिलें कीं हत्ती सुद्धां वाट सोडून बाजूला चालूं लागतो. ह्या टोळीच्या वाटेंत कोठें ओढा किंवा पाण्याचा प्रवाह आला तर ह्या एक दुसरीचे पाय धरून लांब दोरी प्रमाणें बनून पाण्याच्या दुसऱ्या कांठापर्यंत जातात आणि मग ह्या मुंग्यांच्या पुलावरून बाकी मुंग्या पैलतिराला जाऊन पोहोंचतात.

दिनचर्या

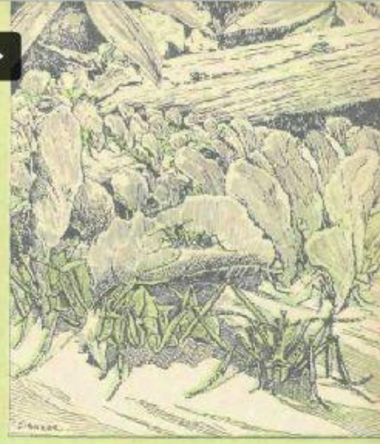
राणी मुंगीला अंडीं घालण्याशिवाय दुसरें काम नसतें. ह्या राण्या फार दिवस जगतातहि. घरांतील कामकाज मजूर मुंग्या करतात. म्हणजे अंड्यांतून निघालेल्या पिल्लांचें पालनपोषण करणें खायला प्यायला घालणें, अन्न गोळा करणें, कळपाचें रक्षण करणें वगैरे.

मुंग्या जास्त करून द्रव पदार्थ खातात. जेव्हां त्या किड्यांच्या नाकाला चावा घेतात तेव्हां तेथील संपूर्ण द्रव पदार्थ शोषून घेऊन त्यांना टाकून देतात आणि हा उरलेला पदार्थ मुंग्यांच्या पाहुण्यांच्या उपयोगी पडतो.

एकेका वारुळांत हजारों मुंग्या असतात आणि त्या आपल्यासाठीं लाखों किड्यांना कोठारांत भरून ठेवतात.

वाळवंटांतील किंवा शुष्क प्रदेशांतील मुंग्या धान्याचे दाणे जमवितात. त्या धान्याचा चूर करण्यासाठीं दुसऱ्या मोठ्या डोक्याच्या मुंग्या असतात. ह्या मुंग्या आपल्या तोंडांत दाणा धरून त्याचा चूर करून ठेवतात. सगळ्या धान्याचा चूर करून झाल्यावर धान्य जमविण्याचे दिवस संपल्यावर मजूर मुंग्या ह्या मोठ्या डोक्यांच्या मुंग्यांना मारून टाकतात. हें काम त्यांना अन्यायाचें वाटत नाहीं. कारण धान्य नसेल तेव्हां ह्या मुंग्यांचा कांहीं उपयोग नसतो आणि पुन्हां धान्य येईपर्यंत नवीन मुंग्या उत्पन्न होतातच.

मुंग्यांच्या वारुळाच्या तोंडाशीं किंवा जवळपास कसलीं झाडें वगैरे कांहीं नसतात. पण त्यांना उपयुक्त अशीं कांहीं झाडें झुडपें जवळपास दिसतात. कांहीं जणांचें असें म्हणणें आहे कीं मुंग्याच तीं झाडें लावतात. त्यांत असें असूं शकेल कीं धान्याचे दाणे नेत असतां किंवा नको असलेले फोल फेकीत असतां एकादा दाणा बाहेर इकडे तिकडे पडून उगवत असेल व त्याचें झाड होत असेल.

एवढें मात्र खरें कीं त्यांना पाहिजे असलेलीं झाडें त्यांच्या वारुळाच्या जवळपास दिसतात.

मुंग्या आपल्या आहाराची प्रथम पासूनच तरतूद करून ठेवतात. त्यांचें लक्ष भविष्य काळाकडे सुद्धां असतें. ह्याचें चांगलें उदाहरण म्हणजे मधमाशा.

एका विशेष प्रकारच्या मुंग्या आपल्यासाठीं एक ओलसर पदार्थाचा धागा तयार करतात. तोच खातात. रोज संध्याकाळीं ह्या मुंग्या बाहेर जाऊन गवत किंवा लहान लहान झाडें घेऊन येतात. त्यांच्या पानाचा चाऊन चाऊन ओलसर लेह तयार करतात

आणि त्याचाच त्या खाद्यासाठीं एक पदार्थ तयार करतात. म्हणजे हा कुत्र्यांच्या छत्र्या प्रमाणें असतो. मग ह्याला खत घालून मोठें करण्याचें काम ल्हान मुंग्याचें.

ह्या जातींतील राणी मुंगी जेव्हां घर सोडून जाते तेव्हां ती ह्या छत्र्यांतील छत्री आपल्या तोंडांत धरून घेऊन जाते. ती जी पहिली अंडीं घालते तीं फोडून त्यांच्यावर ही छत्री ठेवून येते. त्यामुळें पुन्हां अंडीं घालून त्यातून मुंग्या बाहेर पडेपर्यंत त्यांचें खाणें वाढून तयार होतें.

वाळवी

वाळवी मुंग्याच्या जातींतील नाहीं, हें मागेंच सांगितलें आहे. पण मुंग्यांप्रमाणें वाळवींत सुद्धां नर मादी असतात, ह्यांच्या वारुळांतून 'राणी' वाळवी बरोबर 'राजा' ही असतो. ह्यांच्यांत कामकरी मुंग्या व शिपाई मुंग्या वेगळ्या वेगळ्या तऱ्हेच्या असतात.

मुंग्यांप्रमाणें वाळवी ठिकठिकाणीं आपलीं वारुळें करतात. ह्या लाकूड खाऊन राहातात. कांहीं जातीच्या वाळवी वर सांगितलेल्या मुंग्यांप्रमाणें कुत्र्याची छत्री करून खातात.

वाळवी अंधारांतच राहूं शकते. साध्या मुंग्यांपेक्षां वाळवी फार नुकसान करते. हें सर्वांस माहीतच आहे.

मुंग्यांच्यापासून आपल्याला शिकण्या-सारख्या पुष्कळ गोष्टी आहेत. पहिली गोष्ट म्हणजे त्या आपसांत फार एकोप्यानें राहा-तात. आपलीं घरचीं कामें फार चतुराईनें व निरलसपणें करतात. मुंग्या आपल्या राणी मुगीचा फार आदर करतात. पिलांचा सुद्धां प्रेमानें सांभाळ करतात. आपल्या घरच्या रक्षणासाठीं त्या प्राणपणानें लढतात. आपल्या समाजाच्या कल्याणासाठीं यथाशक्ति झटत असतात. अशा कित्येक गोष्टी माणसानें त्यांच्यापासून शिकण्यासारख्या आहेत.

अहिंसा मूर्ति

[१२]

घरीं परत येत असतां जीवक साकेत नगरीस गेला. त्या गांवच्या एका श्रीमंत गृहस्थाची बायको अर्धशिशीच्या आजारानें सात वर्षे अंथरुणावर पडून होती. कित्येक वैद्यांनीं चिकित्सा केली. पण गुण पडला नाहीं.

जीवकला ही गोष्ट कळली. तो त्या गृहस्थाच्या घरीं गेला आणि नोकरांकरवीं निरोप पाठविला कीं बाईसाहेबांची चिकित्सा करण्यासाठीं आलों आहें. त्या बाईनें आपल्या नोकरांना वैद्याचें वय विचारून घेतलें व म्हणाली—"मोठमोठ्या वैद्यांनीं जेथें हात टेंकले तेथें हा काय दिवे लावणार आहे!"

तें ऐकून जीवकनें विनम्रपणें परत निरोप पाठविला कीं वयामुळें ज्ञान येत नसतें. प्रत्येक म्हातारा मनुष्य ज्ञानी असतो असें थोडेंच आहे. माझें वय किती आहे, हें न पाहतां माझ्या ज्ञानाकडे पहावें. रोग बरा होईपर्यंत मी एक पै देखील घेणार नाहीं." तें ऐकून त्या श्रीमंताची बायको चिकित्सा करून घ्यायला कबूल झाली. जीवक आल्यावर ती त्याला म्हणाली—"हें पहा, गेलीं सात वर्षें मी या अर्धशिशीच्या आजारानें पडून आहें. निदान एक दिवस तरी ही अर्धशिशी थांबली तर मी जन्मभर तुमचे आभार मानीन."

बायको असावी तर अशी

एका गांवांत एक शेतकरी रहात असे. त्याला मूलबाळ कांहीं नव्हतें. जमीन जुमला पण अगदीं बेताचा होता. परंतु दोघें नवरा बायको सुखासमाधानानें रहात. नवरा स्वभावानें फार भोळा होता. पण बायको त्याला संभाळून घेई. कोणी त्याला नांवें ठेवूं लागलें तर तें तिला आवडत नसे. त्यांच्याकडे एक बैलाची जोडी व दोन गाई होत्या. शेतकऱ्याची बायको दूध विकून थोडे पैसे मिळवी. तिनें शेंदोनशें रुपये आपल्या गरिबींतहि वांचविले होते. उतारवय होऊं लागलें तसें तिला सर्व कामाचा उरक होईना. म्हणून ती एक दिवस नवऱ्याला म्हणाली– "एक गाय विकून टाकूं या. एका गाईचें दुभतें आपल्याला पुरें होईल. येतील ते पैसे अडीअडचणीला उपयोगी पडतील." शेतकऱ्याला बायकोचा सल्ला पसंत पडला. तो एका गाईला घेऊन आठवड्याच्या बाजाराला गेला. त्यानें गाय विकण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला. परंतु कोणी गाय विकत घ्यायला तयार झाला नाहीं. शेवटीं निराश होऊन तो घरीं परत निघाला. वाटेंत एका झाडाखालीं त्याला एक मनुष्य भेटला. त्याला आपला घोडा विकावयाचा होता. शेतकऱ्यानें आपली गाय देऊन तो घोडा घेतला.

घोड्याला घेऊन तो पुढें निघाला. वाटेंत त्याला एक धनगर भेटला. त्याच्या जवळ एक बकरी होती. शेतकऱ्यानें त्याला तो घोडा दिला आणि त्याची बकरी घेतली.

आणखी पुढें गेला, तेव्हां त्याला आणखी एक मनुष्य भेटला. त्याच्याजवळ एक बदक होतें. एक बदक पाळावें असें शेतकऱ्याच्या मनांत पुष्कळ दिवसांपासून होतें. त्यानें तें बदक घेऊन बकरी देऊन टाकली.

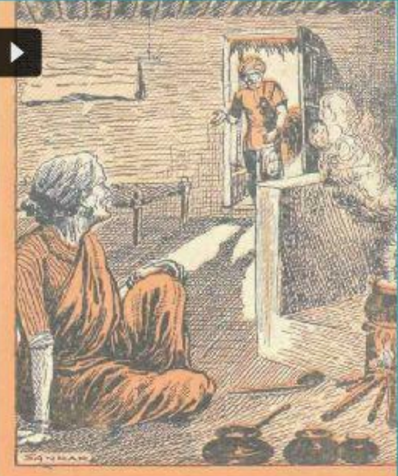
आणखी थोडें पुढें गेल्यावर त्याला एक मनुष्य कोंबडा घेऊन येत असलेला दिसला. शेतकऱ्यानें तें बदक दिलें आणि त्याबद्दल कोंबडा मागून घेतला.

शेतकरी कोंबडा घेऊन घरीं येत असतां त्याला गांवांतलाच एक ओळखीचा मनुष्य भेटला. त्यानें विचारलें–"कायरे लखू! गाय विकायला गेला होतास म्हणें? केवढ्याला गेली गाय? आणि हें कोंबडें केवढ्याचें?"

शेतकऱ्यानें घडलेली गोष्ट सांगितली आणि विचारलें–"काय बरोबर केलें कीं नाहीं?" तो शेतकरी म्हणाला–"तूं बरोबर केलेंस कीं चूक हें भी नाहीं सांगत. बायकोला जाऊन विचार, म्हणजे कळेल."

"माझी बायको माझ्या म्हणण्याबाहेर नाहीं. मी जें केलें तें अगदीं बरोबर केलें असेंच ती म्हणेल. पहा पाहिजे तर येऊन." शेतकरी म्हणाला.

त्याचा मित्र शेतकरी म्हणाला–"लाव तर पैज. तुझी बायको रागावली नाहीं तर शंभर मी द्यायचे. रागावली तर तूं द्यायचे. आहे कबूल?" शेतकरी म्हणाला–"हो कबूल. पण उगाच तूं आमच्या मध्यें पडून शंभर रुपये घालवून बसणार आहेस झालें."

"उगाच गप्पा मारूं नकोस. शंभर रुपयांची पैज ठरली. शंभर रुपये जाणार म्हणून आतां उडवाउडवी करूं नकोस" शेतकऱ्याचा मित्र विठू म्हणाला.

"बरें तर, चल माझ्या घरीं. मी आंत जातों. तूं ओसरींत बसून ऐक आमचें नवरा बायकोचें बोलणें." लखू म्हणाला.

दोघे लखूच्या घरीं गेले. विठूला बाहेर ओसरींत बसायला सांगून लखू घरांत गेला. बायकोनें विचारलें–"आलांत गाय विकून? काय किंमत मिळाली." लखू म्हणाला–"कोणी आपली गाय घ्यायला

तबारच नव्हता. म्हणून गाय देऊन एक घोडा घेतला."

"वाईट काय झालें? एक टांगा ठेवून घेऊं. भाड्याचे पैसे मिळतील आणि कधीं कोठें जायचें झालें तर जातां येईल." लखूची बायको म्हणाली.

"पण मी एक घोडा आणला नाहीं. घोडा देऊन एक बकरी घेतली!" लखू म्हणाला.

"तें हि बरोबर झालें. घोड्याचा खर्च कोणी करावा? बकरी काय फुकटाचें चरून येईल. आहे कोठें बकरी? पाहूं तर!" शेतकऱ्याची बायको म्हणाली.

"पण जरा ऐकशील तरी. मी बकरी आणली नाहीं. ती देऊन हें कोंबडें घेऊन आलों आहें." शेतकरी म्हणाला. "देव पावला! त्या बकरीच्या पाठीं-मागें मला सारें गांव फिरावें लागलें असतें. हा कोंबडा आला हें काय वाईट झालें. कोंबडा आरवला कीं मला उठायला सोपें झालें." बायको म्हणाली.

विठू नवराबायकोंचें तें बोलणें लक्ष देऊन ऐकत होता. त्यानें अनुमान केलें होतें त्याच्या अगदीं विरुद्ध लखूची बायको बोलत होती. काय करावें या विचारांत तो होता. इतक्यांत लखूनें बाहेर येऊन विचारलें—"काय विठोबा! ऐकलेंत ना आमचें बोलणें. मी पहिल्यानेंच तुला म्हटलें होतें कीं आमच्यामध्यें पडूं नकोस. पण तूं तर पैज मारायला तयार होऊन बसला होतास."

विठूनें शंभर रुपये दिले. बायको नवऱ्याच्या शब्दाबाहेर नसल्यामुळें विठूला दामदुप्पट पैसे मिळाले.

१. ज्ञानान्वेषक

रानटी जनावरांचा स्वभाव ठीक ठीक माहीत नसल्यामुळें मनुष्याचा जीव केव्हां केव्हां विचित्र धोक्यांत सांपडला जातो. केव्हां केव्हां त्यांत गंमत वाटते तर कित्येकदां जिवाची काळजी वाटते. परंतु हेंच खरें कीं जो असल्या जीवनांत एकदां उतरतो त्याला त्या जीवनावर एक तऱ्हेचा मोह उत्पन्न होतो, नव्हे, असला पाहिजे. निदान मला तरी हें जीवन फार आनंदाचें व अभिमानाचें वाटत आहे.

सर्वांत भयंकर असा प्रसंग एकदां माझ्या-वर गुजरला. मी सरकशीच्या गोल पिंजऱ्यांत नुकतेंच पाऊल टाकलें असेल. प्रेक्षकांनीं टाळ्या वाजवून माझें स्वागत केलें. मी आभार मानण्यासाठीं म्हणून नम्रपणें एकदां वांकलों. पण त्यावेळीं पिंजऱ्यांत सहा सिंहांना सोडलें होतें तिकडे माझें लक्ष नव्हतें. त्यांपैकीं एकानें येऊन आपल्या पंज्यानें माझी मांडी फाडली. हें त्यानें मला खाण्यासाठीं केलें होतें असें नाहीं मला वाटत. त्यानें सहज पंजा मारला असावा. पण त्यामुळें मला हॉस्पिटलमध्यें जावें लागलें.

माझे या कामांतील गुरु हॉफमन मला हॉस्पिटलमध्यें भेटण्यासाठीं आले. ते माझ्या जवळ पलंगावर येऊन बसले व मला विचारलें—"कशी काय तब्येत आहे? हें बघ, तूं केलेंस हें काम अगदीं नवशिक्यासारखें केलेंस. नशीब बलवत्तर होतें म्हणून वांच-लास. पहिल्यानेंच तुझ्यावर हा प्रसंग गुजरला आहे. पण हाच शेवटचा असें मात्र समजूं नकोस."

जखम भरल्यावर मी काल हॉफमन यांना जाऊन भेटलों आणि म्हणालों—"आज संध्याकाळपासून मी पुन्हां कामावर रुजूं होत आहें." स्मित करून त्यांनीं माझी पाठ थोपटली आणि म्हणाले—"शाबास! मला वाटत होतें, तुझं मन कचरत तर नसेल? जिम! मनुष्याची लायकी संकटांतून बाहेर आल्यावर पारखावयाची असते. ज्याचें मन कच खातें, पुन्हां रानटी जनावरांशीं संबंध येणार म्हणून जो एक न एक कारण सांगून अंग चोरण्याचा प्रयत्न करतो तो असल्या कामाला लायक नाहीं असें समजावें. अशा लोकांनीं रानटी जनावरांच्या वाऱ्यालाहि जाऊं नये."

तो पहिला प्रसंग माझ्यावर केवळ माझ्या निष्काळजीपणामुळें आला होता. त्या प्रसंगावरून मी एक गोष्ट शिकलों. रानटी जनावरांचा खेळ करणारांनीं वाहवाही ऐकून देहभान विसरूं नये. हें त्या रानटी सिंहापासून मी शिकलों. असे कित्येक धडे मी रानटी जनावरांकडून घेतले आहेत.

खरी गोष्ट अशी होती कीं मी फुशारक्या मारीत आलों होतों कीं मी रानटीं जनावरांकडून कामें करवून घेण्याचें काम शिकवितों. परंतु शिकलेल्या जनावरांकडूनच मी सर्व कामें करून घेत असें.

मला लक्ष ठेवायला हवें होतें कीं कोणत्या जनावराचा स्वभाव संवयी व आवडी निवडी कशा आहेत. जनावरांच्या स्वभावाची परख ही मी आपल्या गुरूंकडून शिकलों होतों. स्वतःच्या अनुभवानें मी कांहींच शिकलों नव्हतों. म्हणून मला जनावरांच्या स्वभावाची खरी कल्पना आलेली नव्हती.

जनावरें माझ्या म्हणण्याप्रमाणें वागतात, मला वश झालेलीं आहेत, हें फार उशिरां मला कळलें. माझ्या इंगितांवर तीं कामें करीत. शिकल्यानंतर माणसाच्या संगतींत राहून त्यांच्या स्वभावांत पालट झाला होता. तीं "सभ्य" झालीं आहेत, हें देखील मला कळलें. कित्येकदां मला वाटतें, जनावरांत नसलेले गुण देखील त्यांच्यांत असावेत असें अनुमान मी करूं लागलों होतों. कारण त्यांच्याविषयीं मला एक तऱ्हेचा जिव्हाळा वाटूं लागला होता. म्हणूनच कदाचित त्यांच्यांत नसलेल्या गुणांची कल्पना मी मनानें करूं लागलों असेन.

परंतु त्यांच्या या काल्पनिक गुणांवरचा माझा विश्वास मात्र दिवसेंदिवस वाढत गेला.

मला असें वाटूं लागलें कीं जनावरांचा खरा स्वभाव जंगलांत नैसर्गिक स्थितींतच जाणून घेणें रास्त होईल. त्यांच्या स्वभावाची खरी ओळख पटल्या नंतर त्यांना वश करून घेणें जास्त सोपें जाईल.

साधारणपणें लोक रानटी जनावरांना झूमध्यें किंवा सरकशींत पाहतात. ल्हान मुलांना त्यांची भीति दाखवितात. मुलांच्या पुस्तकांत वाघ, सिंह, अस्वल, कोल्हा, हत्ती वगैरेंवर आधारलेल्या गोष्टी असतात. परंतु माझ्यासारख्या रानटी जनावरांना शिक्षण देणाऱ्या शिक्षकाला या खोट्या गोष्टी वाचून चीड येते. रानटी जनावरांहून आपण माणसें कांकण भर मोठे आहोंत हें मानावयास मी तरी तयार नाहीं. हें ऐकून तुम्हांला कदाचित आश्चर्य वाटेल, रानटी जानवरें माणसाहून नीच आहेत असें कोणी म्हटलेलें मला खपत नाहीं.

माणसाचें मोठेंपण कशांत आहे, हें आजपर्यंत मला कळलें नाहीं. माणसाचें जीवन आणि जिणें रानटी जनावरांहून जास्त बरें आहे हें अगदीं सपशेल खोटें आहे. एक गोष्ट खरी आहे, जनावरांना माहीत नसलेल्या अनेक गोष्टींची आपणांस माहिती आहे. परंतु अशा अनेक गोष्टी देखील आहेत कीं ज्या त्यांना माहीत आहेत व आपणांस त्यांची कल्पना देखील शिवलेली नाहीं. नैतिक वागणुकीच्या बाबतींत तरी जनावरें खास माणसांपेक्षां थोर आहेत.

रानटी जनावरांच्या स्वभावाचें अध्ययन करण्याचें ठरवून मी फोटो माक-३ नांवाच्या आगबोटीनें फ्रेंच पश्चिम आफ्रिकेला निघालों आणि तेथें जाऊन मी जनावरांचा व्यापार करूं लागलों. माझा पहिला अनुभव एक सिंहाविषयीं होता.

(पुढल्या अंकांत "मृगराज")

२. पायलटचा कुत्रा

गेल्या महायुद्धांत अमेरिकेंतील ब्रुक्लिन नांवाच्या एका रहिवाश्यानें पायलटची नोकरी केली होती. त्याच्या जवळ एक कुत्रा होता. तो "काकर स्पॅनियल" जातीचा होता. तो रंगानें भुरकट होता. १९४४ सालीं तो अडीच वर्षांचा असेल. दिसायला तो फारच सुंदर होता. त्याचें नांव 'पिस्टल हेड' असें होतें.

'पिस्टल हेड'च्या मालकानें विमानदलाच्या एकंदर पन्नास हल्ल्यांत भाग घेतला. त्यांपैकीं ४८ हल्ल्यांत 'पिस्टल हेड' देखील बरोबर होता.

दुरून शत्रूचें विमान आलें कीं तो फक्त आवाजा-वरून तें ओळखत असे. त्याला इतकें कळूं लागलें होतें. विमानांत बसलेल्या लोकांना किंवा विमान-तळावरील लोकांना कळण्यापूर्वीं 'पिस्टल हेड'ला शत्रूचें विमान आल्याचें कळत असे.

दुरून विमानाचा आवाज ऐकूं आला कीं तो कान टवकारून ऐकीं व तें शत्रूचें विमान आहे कीं अमेरिकेचें हें ओळखी. तें शत्रूचें असेल तर तो एका विशेष प्रकारें भुंकूं लागत असे व अमेरिकेचें असेल तर आणखी एका तऱ्हेनें भुंके. कुत्र्याच्या या विलक्षण बुद्धिमत्तेची वाखाणणी विमानतळावरील सर्व लोक करीत असत.

'पिस्टल हेड'चा मालक आपल्या एकावन्नाव्या हल्ल्यावर निघाला. या खेपेस दुर्दैवानें तो बळी पडला, परत आला नाहीं.

मालक मेल्याचें कुत्र्याला कळलें असावें. मालक परत न आलेला पाहून कुत्र्यानें हाय खाल्ली. त्यानें खाणें-पिणें सोडून दिलें. त्याला करमेनासें झालें. मालकाचा विरहदुःखानें तो वाळतच गेला.

शेवटीं विमानदलाच्या अधिकाऱ्यांनीं या गुणी कुत्र्याला मार्शल बेटावरून ब्रुक्लेन गांवीं पोंचतें केलें. तो मालकाच्या बायकोला व एकुलत्या एका मुलाला जेव्हां भेटला तेव्हां तो आनंदानें भुंकूं लागला,— जणुं कांहीं त्याचा पुनर्जन्मच झाला.

